

Qubad İBADOĞLU

# QARA QIZIL ŞƏFFAFLIQ İŞİĞİNDA

Black “gold”  
under transparency light

Bakı - 2005

## **Mədən sənayesində şəffaflığın artırılması koalisiyası**

Bakı şəhəri,

Füzuli küçəsi, ev 39, mən.30

Tel: (99412) 497 89 67

Website: [www.eiti-az.org](http://www.eiti-az.org)

Kitabda Azərbaycanın neft istehsalının tarixinə, inkişaf yoluna və cəmiyyətin həyatındakı roluna nəzər salınır, çağdaş dövrdə neft və qeyri-neft sektorlarının inkişaf tendensiyasının vəziyyəti, bu yolu keçmiş dünya ölkələrinin əldə etdiyi pragmatik nəticələr fonunda sosial-iqtisadi problemlər, neft gəlirlərinin istifadəsi zamanı şəffaflıq prinsipinə əməl edilməsi səviyyəsi, korrupsiyaya qarşı mübarizə imkanları və digər bir-birilə əlaqəli problemlər araşdırılır. Müəllifin elmi qənaəti belədir: neftdən əldə edilən gəlirlər ehtiyatla aparılan makroiqtisadi və fiskal siyasətin struktur islahat proqramı və yoxsulluğun azaldılması strategiyasının sabit icrası ilə uzlaşdırılacağı halda ölkə vətəndaşlarına, şübhəsiz ki, fayda qazandıracaq. Əks halda neft resursları daimi tərəqqiyə, maddi rifaha deyil, ölkə iqtisadiyyatında əlavə problemlərin meydana çıxmasına, cəmiyyətin sarsıntılarla üzləşməsinə aparıb çıxara bilər.



Kitab Açıq Cəmiyyət İnstitutu -Yardım Fondunun maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilən “Mədən sənayesində şəffaflıq təşəbbüsünün inkişafına dair QHT koalisiyasının rolunun artırılması” layihəsi çərçivəsində çap olunub.

Kitabın məzmununa və buradakı məlumatlara görə ACİ-YF heç bir məsuliyyət daşımır.

**Kitab pulsuz paylanır**

# Mündəricat

Ön söz . . . . .	4
<b>Birinci bölmə: Qara qızılın nağılı</b> . . . . .	7
1.1. Çox effektiv təlatüm . . . . .	8
1.2. Zəngin neft resursları: maddi rifah, yoxsa?... . . . . .	19
1.3. Tədqiqatlar nə göstərir? . . . . .	26
1.4. Azərbaycanın “neft strategiyası”: məlumlar və məchullar . . . . .	27
<b>İkinci bölmə: Neft sənayesində “qaranlıq məqamlar”</b> . . . . .	45
2.1. Kollegiallıqdan təkbaşınalığa doğru . . . . .	46
2.2. Hesabatlılıq... Vermərəm, vermərəm . . . . .	50
2.3. Korrupsiya: “Lənətlənmiş qapalı daire” . . . . .	55
<b>Üçüncü bölmə: Şəffaflıq yaxşı idarəetmənin əsas elementi kimi</b> . . . . .	67
3.1. Şəffaf işləmək nə deməkdir? . . . . .	68
3.2. Azərbaycanda şəffaflığın təmin edilməsi üçün qanunvericilik . . . . .	74
3.3. Təmsilçilik və idarəetmədə iştirakçılığın təmin edilməsi . . . . .	79
<b>Ədəbiyyat siyahısı</b> . . . . .	81

## Ön söz

Hörmətli öxucular!

Sizə təqdim olunan kitab müstəqil Azərbaycan dövlətinin zəngin sərvəti olan neft, həmçinin onun vətəndaşlarının ən mühüm hüquq və vəzifələrindən haqqındadır. Bəllidir ki, insan dünyaya gələndə, özü ilə təbii hüquqlarını da gətirir. Öncül hüquq isə - yaşamaq hüququ, həyatın tələbatlarını ödəmək hüququdur. Bizim hər birimiz, peşəmizdən və yaşımızdan asılı olmayaraq istədiyimiz, könlümüzdən keçən nemətlərə sahib olmaq haqqına malikik.

Torpaq nə qədər bərəkətli, insan əqli və əli nə qədər qüdrətli və zəhmətkeş olursa-olsun xoşbəxtliyə qovuşmaq, firavan həyat sürmək tək onun arzuları ilə başa gəlmir. Bütün bunlar üçün ədalətli qanunların bərqərar olduğu dövlətin varlığı zəruridir.

İndi bizim müstəqil dövlətimiz var. Və biz qürur hissi ilə deyirik ki: biz dövlətik, dövlət isə bizim! Görkəmli ingilis filosofu Con Lökk hələ üç yüz il bundan əvvəl demişdi: insan öz xeyrini, həyatda ona sərfəli olanları dərk etməyə qadirdir və heç bir hədə-qorxu deyil, ağıl insanı dövlətlə birləşməyə, onun qanunlarına, nizam-intizama riayət etməklə faydalanmağa vadar edir.

Bax, əlimizdəki bu kitab həmin münasibətlərdən - cəmiyyət üzvləri ilə öz dövləti, dövlətin isə öz vətəndaşları ilə münasibətdə ən mühüm vasitədən- neftdən və onun gətirdiyi gəlirlərin şəffaflığından bəhs edir.

Neft siyasəti və onun xoşbəxt gələcəyimizdə yeri haqqında biz hər gün telekanallardan, kütləvi informasiya vasitələrindən eşidir, oxuyuruq. Bu barədə obrazlı ifadələr, ürəklərə yol tapan qanadlı sözlə bəzədilmiş reklamlar da az deyildir.

Sözsüz ki, Azərbaycanda mövcud olan bütün yeraltı və yerüstü sərvətlər içərisində neft xüsusi rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, dünyada ilk kerosin hazırlanması, ilk neftqazma qurğusu, ilk neftdaşıyan gəmi, ilk neft kəməri və nəhayət, dənizdə ilk neftqazma platforması məhz Bakıda yaradılmışdı. Hazırki dövrdə də Azərbaycan neft sənayesi yüksəliş dövrünü yaşayır. Mütəxəssislərin ən çox dünya təcrübəsi ilə əsaslandırılan fikrincə, neft həm ölkə vətəndaşlarını xoşbəxt və həm də bədbəxt edə bilər. Belə ki, bir tərəfdən Azərbaycanın düçar olduğu bəzi problemlərin səbəbi onun neftdirsə, digər tərəfdən ölkəmizin tanınmasına, dünya birliyinə qovuşmasına görə də neftə minnətdar olmalıyıq.

Neft və ya digər qiymətli resurslarla zəngin ölkələrin təcrübəsinə istinad edərkən bizi qorxuya salan və ehtiyatlı davranmağa məcbur edən “Hollandiya xəstəliyi”, “Afrikanın yoxsulluq sindromu”, yaxud da gələcəyə ümidlərimizi artıran “Norveç zənginliyi” kimi konkret nümunələr vardır. Deməli, yaxın gələcəkdə qarşımızda duran ən vacib vəzifə neft gəlirlərinin səmərəli idarə olunması strategiyasının düzgün seçilməsidir. Bunun üçün dövlətlərin şəffaflıq yaradılmasında apardığı siyasətin daha da təkmilləşməsi zərurətə çevrilib. Məhz bir neçə ay bundan əvvəl Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının mədəni sənayesində şəffaflıq təşəbbüsü üzrə beynəlxalq kampaniyaya dəstək bəyan-nəməsinin qəbul edilməsi də bu zərurətdən yaranmışdı.

Aydındır ki, neft sərvətləri ölkənin vətəndaşlarına məxsusdur, ondan əldə edilən gəlirləri idarə və tənzim etmək isə dövlətin funksiyasına daxildir. Obyektiv həqiqət budur ki, nə vətəndaşlar, nə də dövlət indiki vaxtda öz öhdəliklərini qanunların tələb etdiyi səviyyədə qura bilməmişlər.

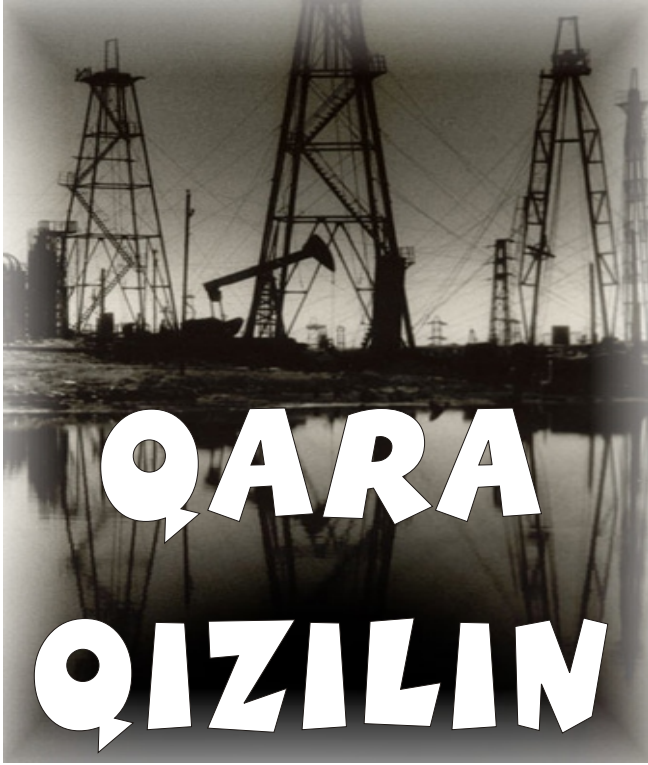
Xalq sərrast deyib: örtülü bazar dostluğu pozar. Neft gəlirlərinin ictimailəşdirilməməsi dövlət orqanlarının qapalı fəaliyyəti ilə bağlıdırsa, ona biganə münasibət cəmiyyət üzvlərinin passivliyi ilə

izah oluna bilər. Qədim şərq hikmətində deyildiyi kimi: qoçaqların əlində qısa qılınclar uzun görünürlər.

Neft gəlirlərinin idarə olunması sahəsində şəffaflıq yardımı dövlətin də, xalqın da mənfəətinə - xeyrinədir, dövlətlə xalqın yekdilliyi xeyli dərəcədə bu açıq-saçıqlıqdan asılıdır. Əgər xalq dövlətdən səmimiyyət görsə, ölkədə yoxsulluğun rüsvayçı halda olmasının səbəblərini bilsə, bunun aradan qaldırılmasının gerçək proqnozlarını, ehtimallarını anlamış olsa, dolanışıqdan narazılıq bu həddə çatmaz. Həm də xalq neft gəlirlərinin idarə olunmasında fəal iştirakı ilə vəziyyətin düzəlməsinə əsaslı təsir göstərə bilər. Qanuni dövlətdə adamların hər şeydən xəbəri olmalıdır: mədaxillərdən də, məxariclərdən də! O zaman cəmiyyətin üzvü ona çatacaq payı, təxmini də olsa, müəyyənləşdirər və öz ailə büdcəsini də bunun əsasında qurar və onda respublikanın firavan gələcəyinə tam inam yaranar. Unutmamalıdır ki, dövlət sənə nə verirsə, qismətini al, allahına şükür eylə dövrü artıq geridə qalmışdır.

Qanuni dövlətin ən ümdə borcu insanların sosial həyatının, dolanışığının yaxşılaşmasını təmin etməkdir.

Kitab bunlar və bir çox başqa məsələlər haqqında Sizin biliklərinizi təkmilləşdirəcək ehtimalındadır.



# NAĞILI

Birinci bölmə

## 1.1. Çox effektiv təlatüm

**X**əzər hövzəsi, neft ehtiyatlarının həcminə görə, İran körfəzindən geri qalsa da, Meksika körfəzi və Şimal dənizi ilə rəqabətə girə bilər. Bu regionda ən qocaman neft hasilatçısı Azərbaycandır. Bizim ölkədə neft hələ çox qədimdən kəşf edilmişdi və ondan müxtəlif təsərrüfat-sosial məqsədlər üçün istifadə olunurdu. O zamanlarda neft daha çox Zərdüşt dininə sitayiş edən atəşpərəstlər tərəfindən alınaraq, ya dərman yerinə işlədilir, ya da yanacaq və işıq üçün istifadə edilirdi. Azərbaycanın Avropanı Asiya ilə birləşdirən böyük tarixi yollar üzərində yerləşməsi bu qiymətli malın tezliklə qərb dünyasına yayılmasına səbəb olmuşdu.

Azərbaycan neft sənayesi isə 130 ilə yaxın tarixə malikdir. 1872-ci ildə neft sənayesinin inkişafına mane olan iltizam sistemi ləğv ediləndən sonra, neftverən torpaqlar qruplara bölünüb müzaidə (torq) yolu ilə ayrı-ayrı kapital sahiblərinə uzunmüddətli icarəyə verildi. Beləliklə, Azərbaycanda neft sənayesinin yüksəlişinə əsasən XIX əsrin axırlarından (1872-ci ildən) başlandı. Qazılan neft quyularından birində neftin fəvvarə vurması neft sənayesinə diqqəti daha da artırdı. Elə o zamanlardan da Azərbaycanda neft məsələsi ümumdünya əhəmiyyəti daşımağa başladı. Tezliklə neft istehsalı ilə məşğul olan şirkətlər yaradıldı. 1873-cü ildə Bakı ətrafında cəmi 12 şirkət fəaliyyət göstərdiyi halda, yüzilliyin sonlarında onların sayı 140-a çatdı. XIX əsrdə Azərbaycanda neft əsasən Bakı ətrafında Abşeron yarımadasının kəndlərində (Balaxanı, Sabunçu, Ramana, Suraxanı, Bibiheybət, Binəqədi) çıxarıldı. Həmçinin, Gəncə qəzasının Neyran məntəqəsində, Naftalanda və Cavad qəzasının Salyan şəhəri yaxınlığında az miqdarda neftə hasil edilirdi. O illərdə Suraxanı



kəndində qaz da istehsal olunurdu. Dünyada ilk neft quyusu da 1847-ci ildə Abşeron yarımadasında qazılıb. 1848-ci ildə təkmilləşdirilmiş üsulla yeni quyular qazılmağa başlanılıb.

1859-cu ildə Suraxanıda ilk neftayırma zavodu, 1863-cü ildə isə ilk kerosin zavodu tikilib. 1870-ci ildə Bakıda artıq 47 kerosin zavodu, 20 il sonra isə 150-yə qədər neft emalı zavodu fəaliyyət göstərib. 1871-ci ildən Bakıda mexaniki üsulla, yəni buruq üsuluyla neft çıxarılmasına başlanılıb. 1900-cü ildə Bakı nefti dünya neft istehsalının (661 milyon pud) yarısını, Rusiyadakı istehsalın isə 95 faizini təşkil edib.

Azərbaycan nefti xarici kapitalı özünə XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq cəlb edib. 1879-cu ildə Bakıda “Nobel qardaşlarının yoldaşlığı” cəmiyyəti təşkil olunub. 1883-cü ildə o dövrün məşhur fransız bankiri Rotşild “Xəzər-Qara dəniz” səhmdar cəmiyyətini yaradıb. XIX əsrin 90-cı illərində ingilis milyonçusu Ceyms Vişau Bakıda bir neçə firma yaradıb, amerikan milyonçusu Con Rokfellerin sahibi olduğu “Standart oyl” şirkəti fəaliyyətdə olub. 1897-ci ildə Bakıdan Batuma birbaşa neft kəməri çəkilməyə başlayıb. Kəmərin çəkilişi 1906-cı ildə başa çatıb. Boru ilə ildə 60 milyon pud ağı neft daşınması nəzərdə tutulub. Nəmin kəmərlə ağı neft ixrac olunub. Bu kəmərlə 1905-1914-cü illərdə orta hesabla ildə 22 milyon pud ağı neft daşınıb. XX əsrin əvvəllərində Bakıda 100-dən artıq neft firması mövcud olub. Bu dövrdə Bakı neftinin geniş şəkildə xaricə ixracı başlanılıb. Bakı nefti o illərdə bir neçə nəqliyyat növü vasitəsi ilə xaricə ixrac olunub. O zaman dəmir yolu vasitəsilə ildə orta hesabla 45 milyon pud xam neft, onun qalığı və digər məhsullar daşınıb.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra neft sənayesi tamamilə “milliləşdirilib”, neftin hasilatı və satışı Moskvadan idarə olunmağa başlayıb.

İkinci Dünya Müharibəsində alman faşizmi üzərində qələbədə Azərbaycan nefti xüsusi rol oynayıb. Həmin illərdə SSRİ-nin neftə olan tələbatının 70 faizindən çoxunu Azərbaycan ödəyib. 1941-45-ci illərdə Bakıda 75 milyon ton neft hasil olunub. Hərbi təyyarələrin işlətdiyi benzinin 90 faizi də Bakı nefti olub. Yalnız 1941-ci ildə Azərbaycanda neft hasilatı 23,5 milyon tona çatdırılıb ki, bu da o dövrdə SSRİ-nin ümumi neft hasilatının 71,4%-ni təşkil edirdi.

Dünyada ilk dəfə açıq dənizdə neft istehsalı da Bakıda qeydə alınıb. 1949-cu ildə dəniz üzərində şəhər- “Neft daşları” salınıb. Bu illər ərzində Azərbaycanda qüdrətli neft emalı sənayesi ilə yanaşı, neft sənayesi avadanlığı və neft-kimya məhsulları istehsal edən çoxlu müəssisələr də yaradılıb.

2000-ci ilə qədər Azərbaycanın neft yataqlarından 1 milyard 392 milyon ton neft çıxarılıb, o cümlədən quru sahələrində yerləşən yataqlardan 937,5 milyon ton, dəniz yataqlarından isə 454,5 milyon ton neft hasil edilib.

Azərbaycanda neft hasilatının inkişaf tarixinə nəzər salanda, onu bir neçə mərhələ üzrə qruplaşdırmaq olar.

Birinci mərhələ, (neftin əllə az dərinlikli quyulardan çıxarılması) ən qədim dövrlərdən başlayaraq 1869-cu ilə qədər davam edib. XVIII əsrin əvvəllərində Abşeron yarımadasında 500-ə qədər əllə qazılmış dayaz neft quyusu mövcud olub.

İkinci mərhələ 1869-cu ildən başlayaraq (neftin mexaniki üsulla qazılan quyulardan sənaye miqyasında çıxarılması) sovet hakimiyyətinə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdən etibarən Abşeron yarımadasında bir sıra neft yataqları açılır, mexaniki qazma üsulu genişləndikcə neft hasilatı artır və bununla əlaqədar neft sənayesinin infrastrukturunu da inkişaf etməyə başlayır. Azərbaycanda milli burjuaziya formalaşır.

1920-ci ildən sonra Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərindən neft sənayesi milliləşdirilir və bununla əlaqədar neft sənayesinin inkişafında yeni mərhələ başlanır, bir sıra yeni neft yataqları kəşf edilib istismara verilir, neft hasilatı artaraq 1941-ci ildə maksimum səviyyəyə çatır.

1950-ci ildən dənizdə məşhur “Neft Daşları” yatağının aşkar edilib istismara verilməsi və məhz dənizdə axtarış-kəşfiyyat işlərinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafında növbəti bir mərhələ başlanır. Bu dövrdə dəniz neft-qaz yataqlarının kəşfi və işlənməsi üçün dəniz qazma qurğuları, yeni texniki vəsaitlər və texnoloji proseslər inkişaf etdirilir, bir-birinin ardınca dənizdə yeni iri neft və qaz yataqları tapılıb istismara verilir.

80-ci illərin əvvələrində Xəzərin dərin su qatlarında böyük neft-qaz ehtiyatları olan “Günəşli” yatağı kəşf edilib istismara verilib. Hazırda Azərbaycanda çıxarılan neftin 66%-i bu yatağın payına düşür.

1985-ci ildə “Çıraq”, 1987-ci ildə “Azəri” neft-qaz yataqları, 1988-ci ildə “Kəpəz” yatağı, 1997-ci ildə isə “Əşrəfi” yatağı kəşf edilib.

Azərbaycan neft sənayesinin bütün inkişafı dövründə cəmi 67 neft və qaz yatağı kəşf edilib. Hazırda quruda 37 və Xəzərin Azərbaycan sektorunda 17 yataq istismar edilir. Bu günə qədər yerin təkindən 1.4 mlrd. ton neft, 450 mlrd. kub metr qaz hasil edilib. İlk neft ehtiyatlarının işlənmə səviyyəsi quruda 87 faiz, dənizdə 59 faiz təşkil edir.

Respublikanın ərazisi neft-qaz ehtiyatları perspektivləri baxımından yüksək qiymətləndirilir. Geoloqların fikrincə, Azərbaycan sektorunda maraqlı doğuran neft-qaz hasilatı zonasının həcmi 100 min kv. km təşkil edir. Neft-qaz resurslarının təsdiq olunmuş ərazisi isə 70 min kv. km hesab olunur. Onun 20 min kv. km-i şelfdə-

dir. Məhz şelf ərazisində Azərbaycanın potensial ehtiyatlarının təxminən yarısı cəmlənib. Onun geoloji öyrənilmə və kəşfiyyat səviyyəsi 34 faiz təşkil edir. Perspektiv neft-qaz hasilatı zonaları isə təxminən 17 min kv. km hesab edilir. Geoloji baxımdan aşağı öyrənilmə səviyyəsi olan ərazilər 13 min kv km-dir.

Hələ sabiq SSRİ dövründə mütəxəssislər hesab edirdilər ki, regionun mümkün ehtiyatlarının həcmi 20 mlrd. ton şərti yanacaq və ya 14 mlrd. ton neftdir. ABŞ hökumətinin proqnozlarına görə regiondan ixracat 2015-ci ilə qədər ildə 100, maksimum 200 mln. ton təşkil edə bilər. Bu isə dünya hasilatının 3.5-7 faizi deməkdir. Qaz ehtiyatlarının ixracı isə dünya ehtiyatlarının maksimum 10 faizini təşkil edə bilər.

2004-cü ildə Azərbaycanda 15 milyon 548 min ton neft hasil olunub ki, bu da 2003-cü ilin müvafiq göstəricisindən 167,5 min ton çoxdur. 2003-cü ildə hasilatın həcmi 15 milyon 380 min ton qeydə alınıb.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin proqnozlarına görə, 2004-2007-ci illərdə 97 mln. ton, o cümlədən 2005-ci ildə 20.750 mln. ton, 2006-cı ildə 30.050 mln. ton, 2007-ci ildə 30.750 mln. ton neft hasil olunacaq. Bu dövr ərzində çıxarılacaq neftin 35 mln. tonu Dövlət Neft Şirkətinin, 62 mln. tonu isə neft konsorsiumlarının payına düşür. Belə ki, ABƏŞ -in 2005-ci ildə 12 mln.ton, 2006 -cı ildə 21.3 mln. ton, 2007-ci ildə 22 mln. ton neft hasil edəcəyi gözlənilir.

Azərbaycanda qaz hasilatına 1902-ci ildə başlanılıb, ölkədə ən yüksək hasilat 1981-ci ildə, ən çox tələbat isə 1990-91-ci illərdə qeydə alınıb (ildə 17 mlrd. kub metr). Hazırda qaz hasilatı ötən əsrin 60-cı illəri səviyyəsinə düşərək 6 mlrd. kub metrdən aşağıdır. Respublikada sənaye əhəmiyyətli qaz ehtiyatlarının həcmi 1,5 trln. kub metr, perspektiv yataqların həcmi isə 3 trln. kub metr proqnozlaşdırılır. Azərbaycanda qaz sənayesi 50-ci illərdən,

“Qaradağ” qaz-kondensat yatağı istismar məqsədilə açıldıqdan sonra inkişafa başlayıb.

Ötən il qaz hasilatının həcmi isə 5062 milyon kub metr təşkil edib ki, bu da 2003-cü ilin uyğun göstəricisi ilə müqayisədə 161,3 mln. kub metr azdır.

2006-cı ilin sentyabrında “Şahdəniz” yatağından ilkin qaz hasilatı gözlənilir. Birinci mərhələdə bu yataqdan ildə 8,8 mlrd. kub metr qaz və 2 mln. ton kondensatın, gələcəkdə isə 16 mlrd. kub metr qaz və 4 mln. ton kondensatın hasilatı proqnozlaşdırılır.

Ümumiyyətlə, geoloqlar ölkənin qaz ehtiyatlarının həcmi 200 mlrd. kub metr, “Şahdəniz” yatağının kəşfindən sonra isə 1 trln. kub metr qiymətləndirirlər. 2010-cu ildə ölkədə qaz hasilatının ildə 15-20 mlrd. kub metrədək artacağı gözlənilir. 2010-2020-ci illərdə ölkədə 60 mlrd. kub metr qaz çıxarıla bilər ki, bu zaman daxili tələbat 10-20 mlrd. kub metr həcmində olacaq.

Beləliklə, Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft və qaz hasilatının intensiv surətdə artırılmasına real zəmin yaradılmışdır ki, bu da Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatında böyük əhəmiyyətə malik olan neft kontraktlarının imzalanmasını şərtləndirmişdir.

Azərbaycan bu günə qədər 26 müqavilə bağlayıb. Kontraktlar üzrə investisiyaların proqnozlaşdırılan həcmi 60 mlrd. dollar, kontrakt sahələrində proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 4 mlrd. ton şərti yanacaq hesab edilir.

Bu istiqamətdə ilk kontrakt 1994-cü ilin sentyabrında “Azəri-Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərin su qatlarında (200 metrdən dərin) yerləşən hissəsinin işlənilməsi üçün, dünyanın ən məşhur neft şirkətləri cəlb edilməklə, “məhsulun pay bölgüsü” tipli “Əsrin müqaviləsi” imzalanıb. Müqavilə şərtlərinə görə, həmin yataqların çıxardıla bilən neft ehtiyatı 511 milyon ton, qaz ehtiyatı isə təxminən 200 mlrd. kub metr həcmində qiymətləndirilir. Yataqların işlənmə müddəti 30 il nəzərdə tutulur.

Xarici şirkətlərlə bağlanan müqavilələr məhsulun pay bölgüsü tiplidir. "Əsrin müqaviləsi" istisna olmaqla, qalan layihələr perspektivli strukturlar üzrə bağlanıb. Bu işə kəşfiyyat işləri aparılmasını və əgər kommersiya əhəmiyyətli yataq açılırsa, onun işlənilməsini nəzərdə tutur ki, bununla əlaqədar investorlar kəşfiyyat dövründə investisiya qoyuluşunda müəyyən risklə üz-üzə qalırlar.

Müqavilə şərtlərinə görə, perspektivli strukturlarda kəşfiyyat dövrü 3-5 il, əgər kommersiya əhəmiyyətli yataq açılırsa, onların işlənilmə dövrü 25 il nəzərdə tutulur. Əgər kəşfiyyat dövründə yataq açılmasa, investorun kəşfiyyat işlərinə çəkdiyi xərclər ödənilmir. Belə hallara 6 müqavilə üzrə rast gəlindiyindən, onların fəaliyyətinə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qərarı ilə xitam verilib.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sektoru üzrə 4 mühüm layihə həyata keçirilir:

- *"Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" (AÇG) yatağının dərin hissəsinin tammiqyaslı işlənməsi;*
- *"Şahdəniz" qaz-kondensat yatağının işlənməsinin birinci mərhələsi;*
- *"Bakı-Tbilisi-Ceyhan" (BTC) Əsas İxrac Boru Kəmərinin tikintisi;*
- *"Bakı-Tbilisi-Ərzurum" (BTƏ) Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin tikintisi.*

Onlardan birinci ikisi neft, qaz və kondensat yatağının işlənməsi, sonuncu ikincisi isə həmin resursların dünya bazarına çatdırılması üçün nəzərdə tutulub.

"Azəri-Çıraq-Günəşli" (AÇG) yatağının neft ehtiyatları 700 milyon tondan çox qiymətləndirilir. Hazırda müqavilə üzrə bu yataq-

dan hər gün 137 min barrel neft çıxarılır. 2008-2009-ci illərdə bu göstərici 1 mln. barelədək artacaq.

Hazırda AÇG yataqlarının tammiqyaslı işlənməsinin “Faza-1” (Mərkəzi Azəri) layihəsi üzrə tikinti işləri aparılır və ilkin neftin çıxarılmasına 2005-ci ilin birinci rübündə nail olunub. 2006-2008-ci illərdə AÇG-nin “Faza-2” (Qərbi və Şərqi Azəri), 2008-2010-cu illərdə isə “Faza-3” (“Günəşli”nin dərin hissəsi) layihələri həyata keçiriləcək. Bu layihələrə ümumi məbləği 10-12 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyuluşu gözlənilir.

“Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarında aparılacaq neft əməliyyatlarını idarə etmək üçün Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti yaradılıb. Bu yataqların işlənilməsi ilə əlaqədar neft əməliyyatlarına bu ilin əvvəlində 2,7 milyard ABŞ dollarından artıq investisiya qoyulub, 3 faza üzrə seysmik işlər aparılıb, quyular qazılıb və bu quyuların məhsuldarlığına görə çıxarıla bilən neft ehtiyatı xeyli artırılıb. Bütün bunlar neft sektorunun iqtisadiyyatın struktur və balanslaşdırılmış inkişafında həlledici təsirə malik olacağını söyləməyə əsas verir. Aşağıda təqdim edilən cədvəl vasitəsilə faktiki vəziyyətə nəzər yetirməklə hazırda bu prosesin hansı səviyyədə olduğunu qiymətləndirmək mümkündür.

*Cədvəl 1.*

**Azərbaycan iqtisadiyyatının neftlə əlaqəli bəzi makroiqtisadi göstəriciləri\***

Göstəricilərin adı	Ölçü vahidi, faizlə
ÜDM-də neft sektorunun payı (2003-cü il)	31
Sənayenin ümumi istehsalında neft sektorunun payı (2003-cü il)	69
Ölkənin ixrac gəlirlərində neft və neft məhsullarının payı (2004-cü il)	85

ARDNŞ-dən dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları (2004-cü il)	32
1995-2001-ci illərdə ÜDM-in artımında neft sektorunun payı	62
Məşğulluqda neft sektorunun payı (2004-cü il)	2,0

*\* Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və Milli Bankın məlumatlarına istinadən müəllifin hesablamaları əsasında tərtib edilib.*

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi Azərbaycan iqtisadiyyatı, əsasən neftin üzərində qurulub və dünya bazarındakı kəskin qiymət dəyişiklikləri iqtisadiyyatda təlatüm yaratmaq effektinə malikdir. Hesablamalar göstərir ki, 1995-2001-ci illərdə məhsul istehsalının 54 faiz artmasına baxmayaraq, bu artımın 2/3-si neft sektoru ilə bağlı olub. Bu dövr ərzində neft hasilatı Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) artımının 62 faizini təşkil edib və qeyri-neft sahəsində sənaye istehsalı 39 faiz azalıb. Bu illər ərzində neft sənayesi təqribən 3 dəfə gücləndiyi halda, qeyri-neft sektoru 2 dəfəyədək zəifləyib.

Eyni zamanda, 1995-2000-ci illərdə neft sektorunda məşğulluğun 31 faiz artmasına baxmayaraq, gerçəklikdə cəmi 9000 iş yeri yaradılıb. Lakin, eyni dövrdə qeyri-neft sektorunda məşğulluğun 34 faiz azalması 110 min iş yerinin itirilməsi ilə nəticələnib. Beləliklə, 2003-cü ildə ÜDM-in 31,1 faizini təşkil edən neft sektoru ümumi məşğulluqda 2,0 faizlik paya malik olub.

Ötən 10 il ərzində xarici ticarət dövriyyəsinin artımı müşahidə olunsada, əsasən neft və neft məhsullarının ixracı hesabına baş verən bu dəyişiklik özündə heç bir keyfiyyət funksiyasını daşıya bilməyib. İxracın və idxalın funksional strukturunun təkmilləşdiril-



məsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi, milli iqtisadiyyatın dünyada hökmran olan qloballaşma siyasətinə hazırlanması üçün sistemli fəaliyyətin qurulmaması Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olmasının problemlərini də artırır.

## **Ölkənin ixracının ümumi həcmnin 85-90 faizi neft və neft məhsullarından ibarətdir.**

Rəsmi statistik məlumatlara görə, ölkədə ÜDM-in 31,1 faizi neft sektorunun payına düşdüyü halda, sənayenin qeyri-neft sektorunda ÜDM-in yalnız 5-6 faizi istehsal olunur. Hesablamalarımıza görə, hazırda dövlət büdcəsi gəlirlərinin 60 faizinə qədərini məhz neft sektoru və neftlə bilavasitə əlaqədar olan sahələr verir. Bundan başqa, 2005-ci ildə ölkə sənayesinə yönəldilmiş daxili investisiyaların 92, xarici investisiyaların isə 95 faizi, 2001-ci ildə isə müvafiq olaraq 89 və 96 faizi məhz neft sektorunun payına düşür. Yaxın illər ərzində bu meylin davamlı olacağını (Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin proqnozlarına əsasən) və eyni zamanda “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində neft hasilatının ildən-ilə sürətlə artacağını (“Azəri-Çıraq-Günəşli” yatağının dərin hissəsinin istismarı ilə əlaqədar 2005-ci il üzrə neft hasilatının 20 mln. tona qədər artacağı gözlənilir) nəzərə alsaq, onda Azərbaycan iqtisadiyyatının neftdən asılılıq dərəcəsinin də eyni sürətlə dəyişəcəyi (yəni yüksələcəyi) aydın olar.

Növbəti cədvəl vasitəsilə neft hasilatının həcmi və onun ÜDM-də payı ilə bağlı proqnozlara diqqət yetirək.

**Azərbaycanda neft hasilatı və onun ÜDM-də xüsusi çəkisinin proqnozları (2005-2008-ci illər)**

	2005	2006	2007	2008
Ümumi neft hasilatı, min tonla	20750	30050	30750	46750
Neft sektorunun ÜDM-də payı, faizlə	40	50	45	75

**ÜDM-in neft sektorundan belə yüksək asılılığı resurslardan asılı ölkələr üçün xarakterikdir.**

Məsələn, Venesuela iqtisadiyyatının dayağı olan neft sektorunun payı ixrac gəlirlərinin 3/4-ü, dövlət gəlirlərinin yarısı, ÜDM-in 1/3-i qədərdir. Ekvatorial Afrikanın neft istehsalının həcminə görə üçüncü ölkəsi olan Qabonun neft sektorunun gəlirləri dövlət büdcəsinin 60%-ni təmin edir, ölkə ixracatının 80%-i və ÜDM-in 40%-i bu sektorun payına düşür. Daha aydın misal kimi Səudiyyə Ərəbistanına da müraciət etmək olar. Belə ki, bu ölkədə bütün ixracın 90-95%-ni, dövlət gəlirlərinin 70-80%-ni və ÜDM-in 40%-ni neft sektoru təmin edir. Rautava (Rautava, 2002) ÜDM və dövlət gəlirlərinin neftin dünya qiymətlərindən asılılığını təhlil edərək, Rusiyanın 2003-cü il üzrə rüblük məlumatlarının təmsalında müəyyən edib ki, neftin dünya bazar qiymətinin uzunmüddətli dövrdə 10%-lik artımı 1 il ərzində ÜDM-in 2,2%, büdcənin real gəlirlərinin 3% artımına gətirib çıxarır.

Rusiya Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2003-cü ildə ÜDM-in 40%-ni əmtəə, 60%-ni isə xidmətlər istehsalı təşkil edib. Neft və qaz sektorunun ÜDM-də payı 9% olub, bu dövrdə qaz sektorunun ixrac gəlirləri ÜDM-in 20%-i həcmində qiymətləndirilib.

## 1.2. Zəngin neft resursları: maddi rifah, yoxsa?...

Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişafının həlledici mərhələsinə qədəm qoyub. Bu mərhələdə gündəmdə duran əsas məsələlərdən biri sabit iqtisadi inkişafı təmin edən infrastrukturun yaradılması və iqtisadi artımın daha da sürətləndirilməsidir. Son 5 ildə ölkədə iqtisadi artım ürəkəçən dərəcədə yüksək olsa da, milli iqtisadiyyatda artım dinamikasının uzun müddət davam etməsi təhlükəsi hələ də qaldığından, bu məsələlər həlli vacib sayılan vəzifələrdən hesab edilməkdədir. Hazırda belə təhlükənin başlıca səbəbi artımı şərtləndirən amillərin dayanıqsız və idarəedilməz olmasıdır. Sırr deyil ki, bugünkü artımın hərəkətverici qüvvəsi ölkənin daxili iqtisadi inkişafı deyil, əlverişli xarici şəraitdir. Daha konkret desək, hazırkı artım daha çox dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin bahalaşması və neft sektoruna qoyulan xarici investisiyaların getdikcə çoxalması kimi bizdən asılı olmayan və bizim idarə edə bilmədiyimiz amillərdən qaynaqlanır. Bu, qısamüddətli dövr üçün uğurlu inkişafın əsas mənbəyi olsa da, uzun və orta müddətli dövrdə sabit inkişaf üçün təhlükə yarada bilər. Praktiki olaraq belə təhlükələrlə iqtisadiyyatı xammaldan asılı olan bir çox ölkələr (Nigeriya, Venesuala, Səudiyyə Ərəbistanı, Kamerun, Kot-d Lvu-ar, Kosta-Rika, Konqo və digərləri) qarşılaşıb. Bu sarıdan Azərbaycan iqtisadiyyatı unikal deyil ki, gözlənilən təhlükədən də sığortalana bilsin. Həmin ölkələrin təcrübəsini nəzərə alsaq, qarşımızda çox vacib bir vəzifə durduğunu görürük: biz sənaye istehsalını və ixracatı necə diversifikasiya etməliyik ki, resurs amillərindən asılılıq azalsın.

Bu problemə münasibətdə iqtisadi ədəbiyyatlarda fərqli yanaşmalar olduğundan onların qısa icmalına diqqət yetirək.

**Z**əngin neft ehtiyatları olan ölkələrin çoxunda neftdən əldə etdikləri gəlirləri vətəndaşların daha yaxşı yaşamalarına sərf etmək nəsis olmayıb. Azərbaycan da belə ölkələrdən biri ola bilərmi?

Bu suala cavab tapmaq üçün müxtəlif iqtisadi ədəbiyyatlardakı yanaşmalarla tanış olarkən ilk baxışdan belə bir fikri qəbul etməkdə çətinlik yaranır: necə ola bilər ki, təbiətin bəxş etdiyi mineral resurslar iqtisadi uğursuzluğun əsas səbəbinə çevrilsin?! Lakin empirik tədqiqatlar göstərir ki, bir çox hallarda həmin resursların istismarı zamanı əmələ gələn dolaylı **mənfi effektlər, hətta birbaşa müsbət effektləri o qədər qabaqlayır ki, son nəticədə də iqtisadi inkişaf nöqtəyi-nəzərindən ümumi effekt mənfi işarəli olur.** Təbii resurs ehtiyatlarının həcmi ilə ölkədə iqtisadi artım göstəriciləri arasında əksər ölkələrin təcrübəsində qabarıq müşahidə olunan tərs mütənəsiblik asılılığı müxtəlif cür izah olunur.

Nədən belə olur? Bu suala müasir iqtisad elmi hələ də dəqiq cavab tapa bilmir. Belə ki, bu və ya digər nəticənin xeyrinə müxtəlif və çoxsaylı müddəalara, praktiki misallara rast gəlmək olar. Onların da arasında ən populyar olanı “Holland xəstəliyi” sindromudur. Son vaxtlar yerli iqtisadi ədəbiyyatlarda və mətbu orqanlarda bu terminlə tez-tez rastlaşırıq. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, bir çox hallarda onun izahı həqiqətdən kənar şəkildə təqdim olunur.

“**Holland xəstəliyi**”. Ötən əsrin 50-60-cı illərində Şimal dənizinin Hollandiyaya məxsus hissəsindən zəngin qaz ehtiyatları aşkarlandı. Həmin yataqların mənimsənilməsi və böyük həcmə qaz ixracı qısa bir müddətdə Hollandiyaya böyük valyuta axını ya-

ratdı. N-tic-d- milli valyuta sürətlə möhkəmləndi ki, bu da öz növbəsində digər ixracyönümlü sahələrdə bir sıra mənfi nəticələrə gətirib çıxartdı. Bu hadisə iqtisad elmində “Holland xəstəliyi” adını aldı. Milli valyutanın məzənnəsinin birdən-birə belə yüksəlməsi ölkədən ixrac edilmək üçün istehsal olunan məhsulların istehsal xərclərini şişirdir, daxili bazarda məhsul istehsalı əlverişsiz olur və nəticədə tez bir zamanda belə istehsallar dayandırılır. Eyni zamanda, bu proseslər ölkəyə hazır məhsul idxalını stimullaşdırır ki, nəticədə yerli istehsal getdikcə sıradan çıxır. Elə bir vəziyyət yaranır ki, ölkənin ixracında mineral hasilat sənayesi məhsulları (xam neft, təbii qaz və s.) tam üstünlük təşkil edir, əhalinin istehlak etdiyi ərzaq məhsulları və sənaye malları isə əsasən kənar-dan idxal edilir. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, neft, qaz və s. kimi resursların qiyməti bazarın konyuktur dəyişikliklərindən bilavasitə asılı olduğundan, qiymətlərin kəskin düşməsi milli valyutanın da sürətlə zəifləməsinə və inflyasiya prosesinin güclənməsinə gətirib çıxarır. Bu isə böhran vəziyyətinə düşən yerli istehsalın tənəzzülünü bir qədər də dərinləşdirir və ölkə iqtisadiyyatını uzunmüddətli struktur böhrana düşür edir. Milli valyutanın kursunun belə dəyişkənliyi iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına, ölkənin investisiya cəlbediciliyinə və kredit reytinginə, ölkəyə gələn xarici investisiyaların həcminə və s. mənfi təsir göstərir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 2004-cü ilin yekunlarına görə Azərbaycanın ixracında xam neft və neft məhsulları 90 faizdən yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Eyni zamanda, əhalinin başlıca ərzaq məhsullarına və sənaye mallarına olan tələbatı isə idxal hesabına ödənilir.

Deməli, klassik mənada “Holand xəstəliyi” dedikdə, ölkə təbii resursların istismarına başlayan zaman onun mənfi təsirinin digər sahələrin, konkret olaraq emaledici sahələrin inkişafında müşahidə olunması başa düşülür. Akademik Ribçinskın sözləri ilə desək,

neftin üstün inkişafı digər sahələrin də resurslarını özünə səfərbər edir. Beləliklə, neftdən kənar sahələrdəki kapital, material, sahibkarlıq resursları da neft sektoruna cəlb edilir. Yeganə əmək resursları istifadəsiz qalaraq uzunmüddətli işsizliyin mənbəyinə çevrilir. Bunu daha aydın başa düşmək üçün fərz edək ki, iqtisadiyyatımız tarazlıq halındadır və gözlənilmədən dünya bazarında neftin qiyməti kəskin bahalaşır. Bu öz növbəsində 2 vacib nəticəni ortaya çıxarır:

**1) Xərclərin effekti.** Neft sektorunda artan gəlirlərin bir hissəsi qeyri-ticari sektorda istehsal olunan mallara xərclənir, digər hissəsi isə dövlət gəlirlərinin artımına yönəldilir. Nəticədə qeyri-neft sektorunda istehsal olunan mallara tələb artır ki, bu da qiymətlərin bahalaşmasına gətirib çıxarır. Bu halda Milli Bank antiinflasiya siyasətinin tərkib hissəsi olaraq milli valyutanın revalvasiyası siyasətini həyata keçirir. Bu isə idxalı stimullaşdırır və daxili bazarda xarici malların mövqeyi möhkəmlənir.

**2) Resursların yerdəyişməsi effekti.** Neft sektorunda qiymətlərin bahalaşması istehsal olunan məhsulun üstəlik dəyərinin artımına gətirib çıxarır. Digər tərəfdən də bu şəraitdə kapital resurslarına tələb artır ki, bu da digər sektorda həmin addakı resursları da neft sektoruna cəlb edir. Beləliklə, neft sektorunun üstün inkişafına gətirib çıxaran resursların yerdəyişməsi halı baş verir.

Hər iki effektin qeyri-ticari və ticari sektora təsiri birmənalı deyil: belə ki, xərclərin effekti həmin sektorda buraxılışa müsbət, resursların yerdəyişməsinə isə mənfəət təsir göstərir. Məhz, neft sektorunda qiymətlərin artımının nəticəsi olaraq, ticari sektorda məhsul buraxılışının azalması “Holland xəstəliyi” adlanır.

**Renta uğrunda mübarizə.** İnkişaf etməkdə olan və xüsusilə demokratik dövlətçilik ənənələrinin hələ formalaşmadığı ölkələrdə təbii resurs ehtiyatlarının həcmi ilə ölkədə iqtisadi artım göstəriciləri arasında müşahidə olunan tərs mütənəsbət asılılığın başqa

bir izahı (mexanizmi) renta uğrunda mübarizədir. Məsələnin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı qeyri-təkmil bazarla, mülkiyyət hüquqlarının dəqiq müəyyən edilməməsi və belə hüquqların zəif qorunması, habelə insti-tusional xarakterli bir sıra başqa problemlərlə səciyyələnir. Bu halda zəngin təbii ehtiyatların mövcudluğu ayrı-ayrı siyasi, biznes və ya kriminal qruplar arasında həmin resurslar uğrunda kəskin mübarizənin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Renta uğrunda mübarizə müxtəlif formalarda təzahür edir. Məsələn, **zəif ölkələrdə belə mübarizə həтта vətəndaş müharibəsinə çevrilir.** Buna misal olaraq Afrikanın əksər ölkələrində baş verən daxili müharibələri göstərmək olar: Sudanda 1983-cü ildə, Əlcəzairdə 1991-ci ildə, Anqolada (Kabinda) isə 1992-ci ildə neft uğrunda, Konqoda 1997-ci ildə, Anqolada (UNİTA) isə 1975-ci ildə almaz yataqları uğrunda başlayan vətəndaş müharibələri hələ davam edir. İndoneziya, Papua-Yeni Qvineya və Syerra-Leone-də mis və qızıl ehtiyatları uğrunda tayfalararası müharibələr onilərdir ki davam edir.

Renta uğrunda mübarizənin başqa bir forması **ölkədə siyasi və iqtisadi hakimiyyətin kiçik bir qrupun əlində cəmlənməsi** şəklində ola bilər. Bu halda hakim qruplar təbii resurslardan əldə edilən gəlirlərin xeyli hissəsini öz hakimiyyətini qoruyub saxlamağa (məsələn, polisə gücləndirilməsi, gizli silahlı dəstələrin saxlanması, rəqiblərin aradan götürülməsi və s.) sərf edirlər.

Renta uğrunda mübarizənin daha sivil **variantı təbii resurslar üzərində nəzarətin dövlətin əlində olmasıdır.** Bu halda iqtisadi səmərəlilik baxımından təbii resurslardan istifadə hüquqlarının dövlət tərəfindən müəyyən rəqabət mexanizmləri əsasında, məsələn, müsabiqə və hərracla vasitəsilə bölüşdürülməsi məqsəduşudur. Lakin əksər ölkələrdə belə hüquqların verilməsi heç də dəqiq müəyyən edilən meyarlar və normalar əsasında aparıl-

mır. İnkişaf etmiş korrupsiya şəraitində belə vəziyyət renta uğrunda mübarizənin yaranmasına gətirib çıxarır.

Milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə münasibətdə **himayəçilik (proteksionizm) siyasətinin aparılmasını** da renta uğrunda mübarizənin bir variantı hesab etmək olar.

**Sosial kapital.** Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təbii resurslara mülkiyyət hüquqları dəqiq müəyyən edilmədikdə və (və ya) dövlət tərəfindən təbii resurslardan istifadə hüquqlarının verilməsinin dəqiq və konkret meyarlarının olmaması renta uğrunda mübarizəyə stimullar yaradır. Bu halda həmin resurslardan istifadə hüquqlarını artıq əldə etmiş təsir qrupları (şirkətlər və s.) mövcud institusional sistemin çatışmazlıqlarının saxlanılmasında (dəyişmədən qalmasında) maraqlı olurlar. Başqa sözlə, əgər korrupsiya, bürokratiya, zəif hüquq və məhkəmə sisteminin mövcudluğu hesabına ayrı-ayrı qruplar təbii resurslardan istifadə sahəsində imtiyazlı (əlverişli) hüquqlar əldə edə bilirsə, onda belə qruplar qeyd olunan problemlərin (çatışmazlıqların) qalmasında, hətta artmasında maraqlı olacaqlar və buna çalışacaqlar. Deməli, zəngin təbii ehtiyatların mövcudluğu sosial kapital hesab olunan əlverişli institusional şərtlərin sıxışdırılmasına gətirib çıxarır.

Lakin hətta dövlət təbii resursların istifadəsindən bütün rentanı götürə bilsə də, belə gəlir mənbəyinin mövcudluğu yalançı təhlükəsizlik və varlanma hissi yarada bilər. Nəticədə belə gəlirlərin xeyli hissəsi səmərəsiz istifadə olunur. Əslində bu, insan psixologiyası ilə bağlı məsələdir. Belə ki, empirik tədqiqatlar sübut edir ki, insanlar əziyyət çəkmədən əldə etdikləri vəsaitlərə bir qədər laqeyd (kobud desək, başısoyuc) münasibət bəsləyirlər. Maraqlıdır ki, bu effekt dövlət səviyyəsində də özünü göstərir. Tədqiqatlar sübut edir ki, zəngin təbii resurslara malik ölkələr başqa dövlətlərdən və beynəlxalq maliyyə qurumlarından kredit götürməyə (borclanmaya) daha çox meyilli olurlar. Belə ölkələrdə xarici döv-



lət borcunun səviyyəsi də nisbətən yüksək olur. Belə ki, Maliyyə Nazirliyinin “Əsrin müqaviləsi” imzalanan tarixə, 20 sentyabr 1994-cü ilə olan məlumatına görə Azərbaycanda adambaşına düşən xarici dövlət borcu 8 dollar təşkil etdiyi halda bu ilin sonuna onun miqdarının 300 dollara çatacağı gözlənilir. Bu ilin əvvəlinə adambaşına xarici dövlət borcu 191 dollar olub.

Bütün bunlar isə cəmiyyətdə sosial bərabərsizliyin artmasına, kəskin sosial təbəqələşməyə gətirib çıxarır. Ölkə daxilində sosial bərabərsizliyin artması isə sosial kapitalın keyfiyyətini aşağı salır və iqtisadi artım templərinə mənfi təsir göstərir.

**Təhsil, səhiyyə və insan amili (kapitalı).** Zəngin təbii ehtiyatlarla ölkədə iqtisadi artım göstəriciləri arasında müşahidə olunan tərs mütənəsb asılılığın başqa bir mexanizmi hasilat sektoru miqyaslarının əhalinin təhsil səviyyəsinə və insan kapitalına mənfi təsiridir. Ona görə ki: əvvəla, təbii resursların mənimsənilməsindən əldə olunan gəlirlərin çox hissəsi əmək haqqı ilə bağlı deyil; ikincisi, hasilat sahələri bir o qədər elmtutumlu deyil və burada yüksək ixtisaslaşmış iş qüvvəsinə tələb çox az olur. Eyni zamanda hasilat sahələri üzrə ixtisaslaşan insanlardan başqa sahələrdə istifadə etmək mümkün olmur.

BMT-nin İnkişaf Proqramı ölkələrin neftdən asılılıq əmsalını və insan inkişafı indeksini (İİİ) hesablayaraq belə bir nəticə əldə edib ki, ölkənin neftdən (yaxud ümumiyyətlə, mineral resurslardan) asılılığı artdıqca, İİİ-nin səviyyəsi aşağı düşür.

Lakin bütün bunlar heç də o demək deyil ki, zəngin təbii ehtiyatlar iqtisadiyyat üçün mütləq bələdir. Sadəcə olaraq ölkədə zəngin təbii resursların mövcudluğu böyük risk deməkdir və hökumətdən iqtisadi siyasətin daha diqqətlə seçilməsini tələb edir.

Əslində təbii ehtiyatların, xüsusilə zəngin neft-qaz resurslarının ölkələrə qismət etdiyi yuxarıdakı mənfi halların başlıca səbəbləri kimi həmin ölkələrdə demokratik idarəetmənin olmaması, təbii re-

surslarla bağlı bütün məsələlərin ölkə qanunvericiliyində dəqiq təsbit olunmaması, hətta qüsurlu olsa belə, qanunlara yetərinə əməl edilməməsi, bu sahədə fəaliyyət göstərən milli şirkətlərin və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin ictimaiyyət üçün şəffaf olmaması və nəhayət, hakimiyyətdə olan qüvvənin (və ya klanın) böyük neft gəlirlərini xalqla “bölüşmək” istəməməsini göstərmək olar.

### **1.3. Tədqiqatlar nə göstərir?**

Empirik və müqayisəli (ölkələrarası) tədqiqatlar göstərir ki, neft və başqa təbii resurslarla zəngin və onlardan asılı ölkələr korrupsiyanın, avtoritar idarəetmənin, kəskin sosial təbəqələşmənin, yoxsulluğun və güc strukturlarının saxlanması xərclərinin yüksək səviyyəsindən, səmərəsiz hökumətdən, kəskin siyasi qarşıdurmalardan və münafişlərdən, hətta vətəndaş müharibəsindən əziyyət çəkirlər.

Statistikaya görə, hazırda inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixrac gəlirinin yarısına qədərini xammal satışından daxilolmalar təşkil edir. Bu ölkələrin təmsalında reprezentativ (seçmə) metodla tədqiqat aparən alimlər fərqli nəticələr əldə etsələr də, bir həqiqət hamı tərəfindən qəbul olunur ki, uzun müddət resurslardan asılı vəziyyətdə inkişaf edən iqtisadiyyatda çoxsaylı problemlər yaranmaqla yanaşı iqtisadi artımla resurslardan asılılığın intensivliyi arasındakı əlaqə tərs mütənasibdir (Gelb 1988, Auty 1990). Eyni zamanda bir sıra göstəricilər üzrə ölkələr arasında empirik qiymətləndirmələr göstərir ki, iqtisadi artımın sabitliyinə təsir edən 10 amildən biri də təbii resurslarla zənginlikdir (Sala-İ-Martin 1997, Doppelhofer et.al. 2000).

Məşhur qərb tədqiqatçıları Saks və Uorner (Sachs and Warner, 1995, 1997, 1999) də tədqiqatlarını bu problemə həsr ediblər. Belə ki, onların ölkələrarası (1970-1990-cı illərdə, 79 ölkə üzrə) mə-

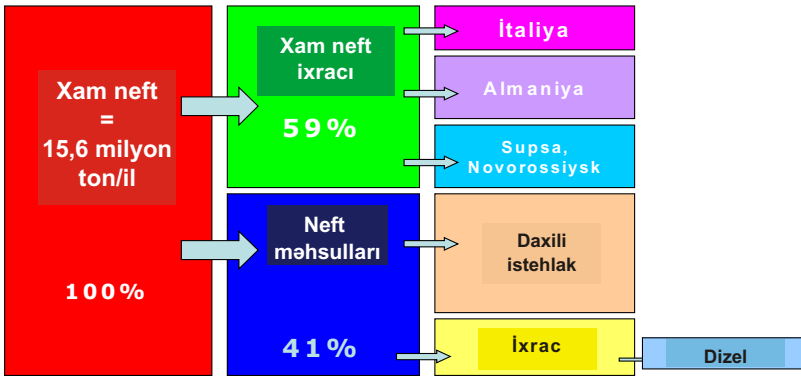
lumatların empirik qiymətləndirilmələri nəticəsində məlum olub ki, təbii resurslarla zənginliklə iqtisadi artım arasında tərs mütənasıblıq mövcuddur. Saks və Uorner artıma təsir göstərən parametrlərin kəmiyyət qiymətləndirilməsi zamanı dəyişən parametrlər olaraq xammalın ixracat göstəricisindən istifadə ediblər. Nəticədə məlum olub ki, resurslardan asılı vəziyyətdə inkişaf edən iqtisadiyyatda xammal ixracatının vahid standartda yüksəlməsi illik artım tempini orta hesabla 0,39% aşağı salır ki, bu da 20 il ərzində adekvat olaraq adambaşına ÜDM-in 7% azalmasına gətirib çıxarır.

Reprezentativ metodla seçilmiş 18 neft ölkəsində (Əlcəzair, Bəhreyn, Konqo, Ekvador, Misir, Qabon, İndoneziya, İran, İraq, Küveyt, Meksika, Nigeriya, Yəmən, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, Trinidad və Tobaqo, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi və Venesuela) 1965-ci ildən 1989-cu ilə qədər olan dövrdə tədqiqat aparən Spatafora və Uornerin elmi nəticələri gözlənilməz olub. Belə ki, onlar müəyyən ediblər ki, neftdən kənar sahələrə qoyulan investisiyaların əsas hissəsi ixrac oluna bilməyən qeyri-ticari sektorlara (tikinti, rabitə və s.) yönəlir (Spatafora and Warner, 1998). Belə vəziyyəti hazırda Azərbaycanın və Qazaxıstanın tikinti sektorunda müşahidə olunan investisiya bumu da xarakterizə edir. Beləliklə, digər ölkələrdə aparılmış tədqiqatlar Azərbaycan üçün də aktuallaşır. Bu isə ölkə iqtisadiyyatının neftlə əlaqəli birtərəfli inkişafından qaynaqlanır.

## **1.4. Azərbaycanın “neft strategiyası”: məlumlar və məchullar**

2004-cü ildə ölkədə 15,5 milyon ton və ya adambaşına təqribən 1,9 ton neft hasil olunub. Neftin 8,9 milyon tonu Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin (ARDNŞ), qalan hissəsi isə Azərbay-

can Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin (ABƏŞ) payına düşüb. Bütövlükdə bir il ərzində hasil olunan neftin dəyəri dünya bazarı qiymətləri ilə təqribən 3,7 mlrd. dollar və ya adambaşına 450 dollar təşkil edib. ABƏŞ hasil elədiyi neftin hamısını, ARDNŞ isə 2,7 milyon tonunu dünya bazarında satışa çıxarıb. Odur ki, ötən il üzrə cəmi ixrac 9,3 mln. ton təşkil edib. Daxili tələbatı ödəmək üçün emal və digər sahələrə yönələn neftin həcmi isə 6,2 mln. tona bərabər olub. Bu vəziyyətin əyani təsviri Azərbaycanın neft balans sxemində təqdim olunur.



Göründüyü kimi balans xam neft ixracatının ticarət balansında əhəmiyyətli rol oynadığını təsdiq edir. Belə ki, ölkədə hasil olunan neftin 60%-ə qədəri xam şəkildə birbaşa ixracata və yerdə qalan hissəsi isə yerli zavodlarda emala göndərilir. Emal şəklində isə əsasən Gürcüstana göndərilən neft məhsulları nəzərdə tutulur.

Neft gəlirlərinin yığımı üçün Azərbaycan Respublikası prezidentinin 29 dekabr 1999-cu il tarixli 240 sayılı fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (DNF) yaradılıb. Fondun Əsasnaməsi Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2000-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq olunub.

2001-2004-cü illər ərzində DNF-in hesabına 7 trilyon 260 milyard manatdan çox vəsait daxil olub ki, bu da 1 milyard 480 milyon ABŞ dolları deməkdir. Daxilolmaların 564 milyard manatı (82 milyon ABŞ dolları) DNF-in vəsaitlərindən idarə olunmasından əldə edilib. Fondun xərcləri həmin müddət ərzində 2 trilyon 425 milyard manat (480 milyon ABŞ dolları) həcmində olub. Bu məbləğ daxilolmaların təqribən 33 faizini təşkil edib və xərclər investisiya və sosialyönümlü layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün, o cümlədən dövlət büdcəsinə transfertlər edilməsi məqsədlərinə yönəldilib. Bu xərclərin tərkibində isə dövlət büdcəsinə transfertlərin (2003-də 100 milyon dollar, 2004-də 130 milyon dollar, 2005-də 140 milyon dollardan çox ) payı 47 faizə bərabər olub. Bundan əlavə, ümumilikdə 52 milyard manatdan çox vəsait DNF tərəfindən dövlət büdcəsinə mənfəət vergisi və digər vergilər şəklində ödənilib. DNF-in gəlirlərinin strukturuna nəzər salsaq görərik ki, ən böyük məbləğdə mənfəət neftin satışından əldə olunub, daha sonra bonuslardan, o cümlədən Milli Bankdan DNF-ə köçürülmüş bonus, fondun vəsaitlərinin idarə olunmasından əldə edilən gəlirlər, tranzit haqları, akr hesabından olan ödənişlər və digərləri təşkil edir.

Karbohidrogen ehtiyatlarından əldə olunan gəlirlərin idarə olunması neft sazişləri, Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanları və həmin gəlirlərin büdcəyə daxil olan hissəsi üzrə isə büdcə qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Neftdən və qazdan əldə olunan gəlirlərin bölüşdürülməsi pay bölgüsü, sazişlər ilə tənzimlənir. Bundan sonra, iştirakçıların neft gəlirlərindən əldə etdikləri paylar onların istəklərinə uyğun olaraq istifadə olunur. Azərbaycan tərəfini neft sazişlərində dövlət qurumu hesab edilən ARDNŞ təmsil etdiyindən, Azərbaycan tərəfinə çatan gəlir dövlət mülkiyyəti hesab olunur və müvafiq normativ

hüquqi aktların təsir dairəsinə düşür. Lakin, ARDNŞ özü də həmin gəlirlərin müəyyən hissəsinə münasibətdə mülkiyyətçi qismində çıxış etdiyindən, vergi, sosial ayırmalar və digər məcburi ödəmələr ödənildikdən sonra, gəlirin yerdə qalan hissəsi üzərində sərbəst istifadə və sərəncam vermək hüququna malikdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın sahib olduğu karbohidrogen ehtiyatlarından əldə olunan gəlirlərlərin bir hissəsi ARDNŞ-yə çatır, bir hissəsi vergilər şəklində dövlət büdcəsinə daxil olur, qalan hissəsi isə Dövlət Neft Fondunda yığılır. ARDNŞ-nin yaradılması, hüquq və səlahiyyətləri, eləcə də əmlakının formalaşdırılması Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyəti daxilindədir. Yəni, dövlət əmlakı üzərində mülkiyyət hüququnu fərmanla şirkətə verən prezident eyni qaydada həmin hüququ geri ala da bilər və ya onun əmlakını, habelə gəlirlərini bu və ya digər məqsədlər üçün sərf edə bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2000-ci il 16 noyabr tarixli, 572 sayılı sərəncamı ilə Dövlət Neft Şirkətinə tapşırılıb ki, Gürcüstan Respublikasına humanitar yardım kimi 1000 (min) ton dizel yanacağı ayırsın. Bundan əlavə, “Məcburi köçkünlərin ərzaq təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2001-ci il 15 avqust tarixli, 791 sayılı sərəncamına və “Məcburi köçkünlərin sosial təminatının yaxşılaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2002-ci il 13 may tarixli, 921 sayılı sərəncamına əsasən şirkət Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinə müvafiq olaraq 906 milyon manat və 2 milyard 516 milyon manat pul köçürüb. Bunlar dövlət başçısının iradəsinə uyğun olaraq ARDNŞ-nin kvazifiskal fəaliyyətlə məşğul olduğunu əks etdirir.

Neft gəlirlərinin məqsədyönlü və səmərəli istifadə edilməsi istiqamətində 27 sentyabr 2004-cü il tarixdə neft və qaz gəlirlərindən

istifadə olunması üzrə uzunmüddətli startegiya qəbul edilib. Strategiya qarşıdakı 20 ili - 2005-2025-ci illəri əhatə edir. Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının genişmiqyaslı istismarı mərhələsinə qədəm qoyması, neft və qaz gəlirlərinin 2009-cu ildə kəskin artacağı, mövcud neft və qaz gəlirlərinin nisbətən qısa müddət ərzində tükənmə ehtimalı strategiyanın qəbul edilməsini şərtləndirən amillərdir. Strategiyanı şərtləndirən digər amillər isə iqtisadi inkişaf üçün makroiqtisadi şərait yaradılması, neft və qaz gəlirlərindən iqtisadiyyatın asılılığının azaldılması və neft və qaz gəlirlərinin gələcək nəsillər üçün də qorunmasıdır.

Azərbaycanın neft və qaz gəlirləri ilə bağlı uzunmüddətli strategiyanın DNF və dövlət büdcəsində toplanan neft və qaz gəlirlərinin idarə edilməsi və istifadə prinsiplərini formalaşdırmaq kimi hədəfləri var. Bu baxımdan Azərbaycanın neft-qaz gəlirlərinin düzgün qiymətləndirilməsi çox vacib şərtidir. Söhbət ilk növbədə "Azəri-Çıraq-Günəşli" və "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağından və hasilatın pay bölgüsü ilə bağlı digər sazişlərdə nəzərdə tutulan yataqlardan gedir.

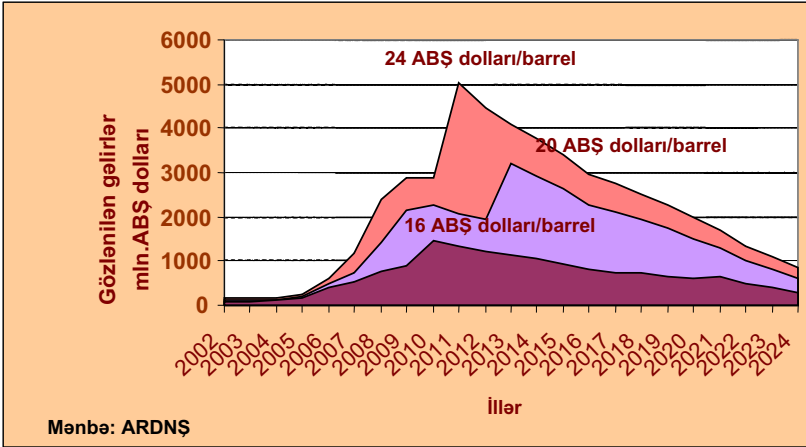
#### **Neft və qaz gəlirləri aşağıdakı mənbələrdən formalaşır:**

- *Azərbaycanın payına düşən mənfəət nefti və Neft Fondunun digər gəlirləri;*
- *Sərmayəçilər tərəfindən dövlət büdcəsinə ödənilən mənfəət vergisi;*
- *ARDNŞ-nin vergi və dövlət büdcəsinə ödənişləri;*
- *ARDNŞ-nin təsisçisi olduğu müştərək müəssisələrin büdcəyə vergi ödəmələri.*

Göründüyü kimi, strategiya ilə əhatə olunan neft gəlirləri əsasən neft rentası sayılan gəlirlərdir. Artıq 2005-2025-ci illər ərzində gözlənilən neft gəlirlərinin dəyəri və həcmi müəyyənləşdirilib.

Bu proqnozları müəyyənləşdirən mütəxəssislər hər barrel üçün götürüləcək qiyməti üç variantda nəzərdə tutublar. Hökumətin üzərində dayandığı variantlarda hər neftin dünya bazar qiyməti 1 barrel üçün 16, 20 və 24 ABŞ dolları səviyyələrində müəyyənləşdirilib. Bu halda Azərbaycanın yalnız Azəri-Çıraq və Günəşli yatağının istismarından gözlənilən neft gəlirlərinin 25-45 milyard dollar arasında ola biləcəyi ehtimal edilir.

### 2005-2025-ci illər ərzində gözlənilən neft gəlirləri



*Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu*

Strategiyada gələcək nəsillər üçün 2009-2018-ci illərin daxilolmalarından 25 faizdən az olmayan hissəsinin yığım məqsədlərinə yönəldiləcəyi və neft gəlirlərindən istifadə edilməsi aşağıda göstərilən məqsədlərə istiqamətləndiriləcəyi nəzərdə tutulub:

- 1) İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun, regionların, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi;
- 2) İnfrastrukturun inkişaf etdirilməsi;



3) Yoxsulluğun azaldılması üzrə tədbirlərin və digər sosial problemlərin həlli (bu bölmədə Azərbaycanın erməni işğalından azad edilən torpaqlarında yaşayışın bərpa edilməsi üçün külli miqdarda vəsait nəzərdə tutulub);

4) İqtisadi intellekt və texnologiya bazasının yüksəldilməsi;

5) "İnsan" kapitalının inkişafı;

6) Ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi.

Bu məqsədlərə yönələcək vəsaitlərin orta və uzunmüddətli dövrdə xərclənməsi nəzərdə tutulub.

Ortamüddətli dövr üçün xərclərin istifadəsi qeyri-neft kəsiri əsasında müəyyən edilir. Qeyri-neft kəsiri aşağıdakı kimi hesablanır:

$$K QPN = G \dot{I}B - X \dot{I}B - M NG$$

**K QN** - qeyri-neft kəsiri;

**G İB** - icmal dövlət büdcəsinin gəlirləri;

**X İB** - icmal dövlət büdcəsinin xərcləri;

**M NG** - məcmu neft gəlirləri.

Uzunmüddətli dövr üçün neft və qaz gəlirləri hesabına xərclərin proqnozlaşdırılması zamanı dəyişməz real xərclər prinsipi əsas götürülür və bu strategiyanın əhatə etdiyi dövr ərzində nəzərdə tutulan xərclər üçün illik limit müəyyən edilir. Bu limit aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$X_t = MG \frac{(g-i) (1+g)^{n-1}}{(1+i)^n - (1+i)} = X_1(1+i)^{t-1}$$

Burada, **X** - xərclər;

**MG** - hesablanan dövr üçün məcmu neft gəlirləri;

- g** - vəsaitlərin idarə edilməsindən əldə ediləcək faiz dərəcəsi;
- i** - inflyasiyanın səviyyəsi;
- t** - hesablanan il;
- n** - illərin ümumi sayı.

Hesablamalara görə, neftin dünya bazar qiymətləri 1 barel üçün 45 -49 dollar olarsa 2030-cu ildə toplam gəlir 140-150 milyard dollara çata bilər. Beləliklə də, ölkə üçün yaxın 25 ildə bu qədər vəsaitin daxil olması ciddi preventiv (qabaqlayıcı) tədbirlər görülməsini zəruri edir. Bu qədər vəsaitin qəbuluna Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırlıq dərəcəsinə müəyyənləşdirmək üçün diqqətimizi aşağıdakı məsələlərə yönəldək.

Son 10 il ərzində müşahidə olunan iqtisadi artım fonunda makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlansa da (1995-ci illə müqayisədə 2004-cü ildə ÜDM-in həcmi 2 dəfə artıb), hələ də ölkədə balanslaşdırılmış sahə, regional sosial tarazlığa və institusional inkişafa nail olunmayıb. Makroiqtisadi tarazlığın saxlanılmasında dünya bazarında neftin qiymətinin bahalaşması, neft sektoruna investisiya cəlbinin artımı kimi xarici faktorların rolunun əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduğunu nəzərə alsaq, daxili mənbələr hesabına real sektorda ciddi artımdan danışmağa dəyməz.

Fikrimizcə, iqtisadi artımın dayanıqlı və davamlı xarakter alması daxili və gərcək mənbələrin üstün rolunun artırılmasından daha çox asılıdır. Lakin, buna problem yaradan amillərin və onu yaşadan motivlərin bəziləri neft sektorunun Azərbaycan iqtisadiyyatında aparıcı mövqeyindən qaynaqlanır.

**Hazırda ölkə əhalisinin böyük əksəriyyəti (ayrı-ayrı hesablamalarda bu, 50-90 faiz aralığında dəyişir) yoxsulluq həddində yaşayır, əmək qabiliyyətli əhali arasında işsizlik səviyyəsi çox yüksəkdir:** rəsmi statistik məlumatlara görə, onların sayı 400 min nəfərdir. Qeyri-neft sektorunda inkişaf olmadığından iş

yerlərinin sayı azalmaqda davam edir. Başqa bir təhlükə neft sektorundan gözlənilir. Belə ki, yaxın gələcəkdə kontraktlarla əlaqəli bir çox yataqlar üzrə kəşfiyyat, konstruksiya və tikinti işlərinin başa çatması yeni yüksək ixtisaslı işsizlər ordusunun meydana gəlməsini şərtləndirəcək.

Neft və qeyri-neft sektorlarının inkişafı ilə bağlı yuxarıda qeyd etdiyimiz tendensiyaların dəyişməz qalacağı təqdirdə, bu sosial-iqtisadi problemlərin daha da dərinləşəcəyi şübhəsizdir. Buna görə də ölkənin neft gəlirlərindən səmərəli istifadə məsələsi hazırda həm ölkə ictimaiyyətinin, həm də beynəlxalq təşkilatların diqqət mərkəzində olan başlıca mövzudur.

Bunun üçün də yeni neft sektoru ilə ənənəvi qeyri-neft sektoru arasında balanslaşdırılmış inkişafa nail olmaq ən ümdə məsələdir. Yalnız belə olan halda məhsuldar iş imkanlarının yaradılması və yoxsulluğun azaldılması mümkündür. Əks təqdirdə balanslaşdırılmamış iqtisadi siyasət bir tərəfdən qeyri-neft sektorunun neft sektorunun yedəyində inkişafını şərtləndirəcək ki, bu da bir çox neqativ hallarla yanaşı, çoxlu miqdarda xarici valyutanın ölkəyə gətirilməsinə, fiskal xərclərin artımına, inflyasiyaya səbəb ola bilər ki, sonda da qeyri-neft sektoru bundan daha ciddi əziyyət çəkə bilər.

Bununla belə, neft sektorundan əldə ediləcək valyuta gəlirləri milli iqtisadiyyata daxil olduqda, çevik məzənnə siyasətinin aparılması çox vacibdir. Nəzərə alsaq ki, özəl sektorun imkanları likvidlik baxımından məhdud səviyyədədir, onda neft sektorundan əldə ediləcək gəlirlərin uğurla idarə olunmasında istifadə ediləcək əsas taktiki vasitə fiskal siyasət olacaqdır. Eyni zamanda izafi neft gəlirlərinin Neft Fondunda və dolayısı ilə ölkə xaricində akumuliyası nəticəsində fiskal strelizasiya (yeni fiskal vasitələrlə artıq maliyyə vəsaitlərindən ölkə bazarının tənzimlənməsi üçün istifadə edilməsi) təmin edilərsə, bu da öz növbəsində valyuta

məzənnəsinin izafi revalvasiyasının qarşısını alacaq və ən başlıcası “Holland xəstəliyi”nin inkişaf potensialını zəiflədəcək.

Real sektorun mövcud fiziki imkanları əsas dəyişikliklərə məruz qalmadığı üçün, yaxın gələcəkdə əsas vəzifə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda məhsul buraxılışının rəqabət qabiliyyətini artıraraq, onun bazarda öz yerini tutmasına köməklik etməkdən ibarətdir. Yerli bazar həm istehsal, həm də istehlak resursları baxımından xırda olduğundan ticarət və investisiyalar hesabına dünya bazarına çıxışa nail olmaq qarşıda duran ən ümdə məsələlərdən biri olacaqdır. Bununla da iqtisadiyyatda yeni sahələr inkişaf edəcək və bu da öz növbəsində məşğulluğun artırılmasına, regional baxımdan daha balanslaşdırılmış inkişafa və innovasiyaların təşviq olunmasına gətirib çıxaracaqdır.

Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatında müşahidə olunan dəyişikliklər müstəvisində neft gəlirlərindən istifadənin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərən amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- *Azərbaycan iqtisadiyyatının institusional geriliyi;*
- *Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması sahəsində təcrübənin olmaması;*
- *Ölkədə korrupsiyanın yüksək səviyyəsi;*
- *Qeyri-neft sektorunda investisiya mühitinin pis olması;*
- *Maliyyə sektorunun kövrəkliyi və inflyasiya proseslərinin başlaması;*
- *Qiymətli kağızlar bazarının zəif inkişafı;*
- *Şəffaflıq, hesabatlıq və ictimai nəzarət imkanlarının məhdudluğu;*
- *Vətəndaş cəmiyyətinin zəif inkişafı.*

Azərbaycan iqtisadiyyatının institusional geriliyini iqtisadiyyatın aparıcı bloku olan yanacaq-energetika kompleksində liberal-

laşdırma istiqamətində (qiymət və mülkiyyət) islahatların ləngiməsi, idarəetmə strukturunun müasir tələblərə (korporativ idarəetmə və nəzarət mexanizminin tətbiqinin məhdudluğu) cavab verməməsi, qanunverici bazanın tam formalaşmaması ("Neft haqqında" Qanunun qəbul olunmaması, Sabitləşdirmə Fondunun vəsaitlərindən istifadənin normativ-hüquqi bazasının yaradılmaması, Neft Fondunun idarəedilməsinin qeyri-təkmil hüquqi bazası) şərtləndirir.

Təkmil olmayan institusional iqtisadiyyata malik ölkələrdə gözlənilmədən xammal gəlirlərinin artımı zamanı baş verən dəyişikliklərlə bağlı bir sıra dövlətlərin təcrübəsinə müraciət etməklə bu vəziyyətə qiymət verməyə çalışaq. Məşhur tədqiqatçılar Tornel və Ceyn (Tornell and Cane, 1994) bu istiqamətdə baş vermiş müxtəlif hadisələri təhlil ediblər. Bu zaman müəlliflər daha çox resursların hesabına müşahidə olunan inkişaf zamanı institutların rolunu diqqətlə öyrəniblər. Məsələn, 1975-ci ildə kofenin qiymət artımına söykənərək Kamerunun kofe satışından gəlirləri artaraq 1995-1997-ci illərdə ÜDM-in 9% həcmində olub və onun hesabına cari əməliyyatlar 0,4% yüksəlib. Eyni zamanda Kosta-Rika və Kot-d Lvuvarın gəlirləri uyğun olaraq 11% və 20% artıb və onlar gəlirlərinin artımından daha çox xərcləməyə başlayıblar. Nəticədə cari əməliyyatlar hesabı bu ölkələrdə müvafiq olaraq 1,7% və 5,7% pisləşib. Müəlliflər göstəriblər ki, məhz bir çox hallarda dövlət xərclərinin qeyri-effektiv investisiya layihələrinə yönəldilməsi, iqtisadiyyat üçün əlavə problemlər yaradır. Bu fikir Salo-İ-Martin və Subramanyanın (Sala-İ-Martin and Subramanian 2003) tədqiqatlarında daha da inkişaf etdirilib. 1978-1980-cı illərdə Nigeriyanın ixracatında nominal istifadə 12 mlrd. dollardan 28 milyard dollara qədər artıb. Sonrakı iki ildə isə onun səviyyəsi 13 mlrd. dollara qədər düşüb. Neft bumu zamanı federal büdcə vəsaitləri uğrunda regional hakimiyyətlər arasında gedən kəskin rəqabət

nəticəsində əsaslı itkilər müşahidə olunub. Məsələn, onun nəticələrindən biri kimi irimiqyaslı investisiya layihəsi olan poladəritmə zavodunun tikintisi ölkənin iri regionunda təkrar olunub. Hər bir zavodun ilkin dəyərinin 1 mlrd. dollar səviyyəsində qiymətləndirilməsinə baxmayaraq, real xərclər 6 mlrd. dollaradək artırılıb. İndiyə kimi bu zavodların heç birinin istehsalı mövcud gücünün 25%-dən çox olmayıb.

Azərbaycanda neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması sahəsində təcrübənin olmaması, onun uzunmüddətli istifadə strategiyasının bağlı qapılar arxasında hazırlanması, mütəxəssis və ictimai fikrin nəzərə alınmaması qarşıdakı 20 illik dövr üçün nəzərdə tutulan bu sənədin yalnız hakimiyyətin istəklərinə və maraqlarına cavab verəcəyini deməyə əsas verir. Belə olan halda da strategiyada hədəflər dəqiq, mexanizm və vasitələr isə konkret göstərilmiş, ölkə iqtisadiyyatının perspektiv inkişafı və ehtiyacları nəzərə alınmayıb, prinsiplər və istiqamətlərdə isə prioritetlik pozulub. Çünki, Azərbaycan hökuməti bu strategiyanın hazırlanması üçün əsas olan sənədlərdən (cari və perspektiv inkişaf planları, sahə və regional investisiya proqramları və s.) heç birinə malik deyil.

Ölkədə korrupsiyanın yüksək səviyyəsini Beynəlxalq Şəffaflıq təşkilatının apardığı son tədqiqatlar da təsdiq edir. Belə ki, Azərbaycan 2004-cü il üçün müəyyənləşdirilmiş artımyönlü siyahıda dünyanın 146 ölkəsi arasında 140-cı yerdə olub.

Yanacaq-enerji sektorunda korrupsiyanın bəzi qaynaqlarına diqqət yetirək.

**Birincisi**, ARDNŞ-nin hasil etdiyi neft və qazın maya dəyəri nəinki region, hətta eyni məkanda fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisədə xeyli baha başa gəlir: belə ki, hasil olunan neftin hər tonunun maya dəyəri ərəb ölkələrində 8 dollar, Rusiyada 13 dollar olduğu halda Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin istehsal etdiyi neftin hər tonunun maya dəyəri 42

dollar təşkil edir. Buna baxmayaraq Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici neft şirkətləri neftin hər tonunu 12 dollara hasil edirlər. Mütəxəssislərin fikrincə, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti və Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin hasil etdiyi eyni həcmli neftin maya dəyəri arasındakı 3 dəfəyə qədər olan fərqi bir hissəsi yataqlar arasında rentabellik və texnoloji üstünlük kimi obyektiv amillərdən qaynaqlansa da, digər hissəsi maya dəyərinin tərkibinə daxil olan xərclərin məqsədyönlü şəkildə şişirdilməsi ilə izah olunur.

Mütəxəssisləri düşündürən digər ziddiyyətli məsələ dünya bazarında neftin qiyməti bahalaşdıqca ARDNŞ-nin büdcəyə ödəmələrinin azalmasıdır. Qəribə burasındadır ki, 2002-ci ildə dünya bazarında neftin tonu 170 dollar olanda, ARDNŞ hər 1 tona görə büdcəyə 7 dollar, 2004-cü ildə isə 260 dollara qarşı 3,5 dollar ödəyib.

**İkincisi**, Beynəlxalq Enerji Agentliyinin məlumatına görə, ötən il Azərbaycan vətəndaşları dünyada ən çox enerji istehlak edib. Məsələn, İspaniyada il ərzində adambaşına 1226 kv/saat, İtaliyada 1083 kv/saat, Almaniyada 1615 kv/saat, Rusiyada 950 kv/saat, Ukraynada 451 kv/saat, Azərbaycanda isə 1750 kv/saat enerji istehlak edilib.

Azərbaycan vətəndaşı qaz istehlakına görə də dünyada liderlər sıyahısındadır. Müqayisə olunan dövr üzrə İtaliyada adambaşına 1085 kubmetr, Almaniyada 1038 kubmetr, İngiltərədə 1537 kubmetr, Azərbaycanda isə 1600 kubmetr qaz istehlak edilib.

Hər iki xidmətin istehlak göstəricisi üzrə indiki halda (bir çox regionlar üzrə enerjinin və qazın fasilələrlə təmin olunduğu şəraitdə) Azərbaycanın dünyada lider ölkələr sıyahısında olması mütəxəssislər tərəfindən birmənalı surətdə uçot və qeydiyyat sisteminin düzgün aparılmaması, itkilər və oğurluqlar hesabına istehlak göstəricilərinin şişirdilməsi ilə izah olunur.

**Üçüncüsü**, 2003-cü ilə qədər yanacaq-enerji kompleksinə yönəldilən subsidiyalar dövlət büdcəsində əks olunmurdu. Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının ardıcıl təzyiqlərindən sonra Azərbaycan hökuməti 3 ildir ki, bu istiqamətdə iş aparmağa başlayıb. Belə ki, ötən ilki büdcə qanununa əsasən, 2004-cü ildə enerji sektoru üzrə alınan yanacaq üçün ödənilməyən məbləğə görə dövlət büdcəsindən 1 trilyon 850 milyard manat (təxminən 307 milyon dollar), qaz sektoru üçün 326,7 milyard manat (təxminən 65 milyon dollar), kimya sektoru üçün 155,2 milyard manat (təxminən 31 milyon dollar) dolaylı subsidiya müəyyən edilmişdir. Hazırda Beynəlxalq Valyuta Fondunun energetika sektorunda maliyyə intizamını gücləndirməyə yönələn digər təklifləri əsasında subsidiyaların azaldılmasına başlanılıb. Belə ki, 2005-ci ilin dövlət büdcəsindən yalnız “Azərenerji” üçün subsidiya ayrılması və ənənəvi olaraq subsidiya alan “Azəriqaz” və “Azərkimya” kimi şirkətlərə isə bu məqsədlə büdcə vəsaiti verilməməsi nəzərdə tutulub. Bu isə o deməkdir ki, həmin qurumlar ARDNŞ-dən aldığı neft məhsullarının pulunu bütünlüklə ödəməli və belə olan halda da ARDNŞ büdcə qarşısındakı öhdəliklərini yerinə yetirməlidir. Mütəxəssislərin fikrincə, subsidiyaların ləğv edilməməsinin onun yanacaq-enerji sektorunda mövcud olan korrupsiya üçün əsas qaynaqlardan biri kimi qalacağına təminatdır.

**Qeyri-neft sektorunda investisiya cəlb edilməsinin artırılması və mövcud maneələrin dəf edilməsi istiqamətində hökumət təşəbbüsləri kifayət deyil.** Belə şəraitdə ölkədə sahibkarlıq mühitinin əlverişsiz olması qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşunda ciddi problemlər yaratmaqdadır. Belə ki, Dünya Bankının 145 ölkədə apardığı “Biznes 2005-ci ildə: iqtisadi artıma əngəllərin aradan qaldırılması” adlı tədqiqatının nəticələrinə görə ölkəmiz biznes mühiti qeyri-əlverişli olan dördüncü qrupa daxil edilib. Müqayisə üçün qeyd edək ki, yaxın qonşularımız Rusiya,



Gürcüstan, Ermənistan, Qazaxıstan və Qırğızıstan bu təsnifatda əlverişli mühiti xarakterizə edən ikinci qrupda qərarlaşıblar. Bu tədqiqatda qeyd olunur ki, Azərbaycanda özəl biznesə başlamaq üçün hər bir sahibkara 123 gün lazım olur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, regionda müvafiq göstərici 42 gün, Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına üzv dövlətlərdə isə 25 gündür. Eyni zamanda biznesə başlamaq üçün keçilməsi tələb olunan prosedurların sayı Azərbaycanda 14 gün olduğu halda, həmin göstərici regionda 9 gün, Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına üzv dövlətlərdə isə 5 gün təşkil edib.

Həmin tədqiqatda diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də gizli iqtisadiyyatın səviyyəsi ilə bağlı nəticədir. Ekspertlərin qənaətinə görə gizli iqtisadiyyatın ÜDM-də xüsusi çəkisi Azərbaycanda 60,6 faiz, regionda 37,7 faiz, Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına üzv olan dövlətlərdə isə 16,8 faiz təşkil edib.

Bank sektorunun məhdud maliyyə vəsaitləri şəraitində formalaşması və əhəmiyyətli kapital artımına adekvat reaksiya verməyə qadir olmaması neft pullarının milli iqtisadiyyatda həzm olunmasında problemlər yaradır. Təsadüfi deyil ki, son bir ildə ölkədən çıxarılan pulların geri qaytarılması və daxili bazarda gizli pul dövriyyəsinin genişlənməsi səbəbindən ölkədə inflyasiya səviyyəsi ikirəqəmli göstəricilərlə ifadə olunmaqdadır. Bank sektorunun bu dövriyyəyə təsir və nəzarət imkanlarını itirməsi şəraitində antiinflyasiya istiqamətində aparılan addımları səmərəsiz edir. Milli Bankın məlumatına görə, bu ilin aprel ayında istehlak qiymətləri ilin əvvəlinə nisbətən 8,6% yüksəlib.

Dövlət və korporativ qiymətli kağızlar bazarının virtual xarakter daşması, bu müstəvidə real imkanlardan istifadəni məhdudlaşdırıb. Son məlumatlara görə, neft hasilatı və əldə olunan gəlirlərin idarə olunmasına ictimai təsir imkanlarının hədsiz dərəcədə məhdudlaşdırıldığı şəraitdə verilən hesabatlar ümumi xarakter daşı-

maqla şübhə doğurmaqdadır. Ölkədə neft hasilatı ilə məşğul olan yeganə iri şirkət olan Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətində nəinki ictimaiyyətin, hətta beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının davamlı təklərlərinə baxmayaraq, indiyə qədər bir dəfə də olsun kompleks auditor yoxlaması aparılmayıb. Xatırladaq ki, bir müddət öncə ARDNŞ-də struktur islahatları haqqında prezident fərmanı ilə şirkətdə təkbaşına idarəçilik sistemi yaradılıb və indi ARDNŞ ancaq öz rəhbərliyinin nəzarətindədir. Ölkə qanunvericiliyində belə müəssisələrin məcburi auditi nəzərdə tutulsa da, hökumət bu normanı şirkətə tətbiq eləməyə tələsmir, daha dəqiq desək, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının davamlı tələblərinə baxmayaraq, bu işi bilərəkdən yubadır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, ARDNŞ-nin beş il əvvəl birinci dəfə auditi məhz həmin israrlı tələblərdən sonra baş tutmuşdu və bu auditi keçirən “Artur Andresen” şirkəti ARDNŞ-nin 1999-2000-ci illər üzrə fəaliyyətində ciddi nöqsanlar aşkar etdi. BVF rəhbərliyi isə hökumətdən tələb etdi ki, həmin nöqsanları aradan qaldırsın və o zaman hökumət müəyyən addımlar atmalı oldu. Bununla belə, həmin audit tam başa çatdırılmadı - şirkətin struktur bölmələri (xüsusilə neftayırma zavodları) o zamankı yoxlamadan kənar qaldı. Sonrakı beş ildə isə Azərbaycan hökuməti ARDNŞ-də hər il audit keçiriləcəyi barədə BVF qarşısında götürdüyü öhdəliyi yerinə yetirmədi. Neft Fondunda yığılan vəsaitin milli iqtisadiyyatın və ölkə ictimaiyyətinin maraqlarına uyğun olaraq xərclənəcəyinin rəsmi prizmadan dəfələrlə bəyan olunmasına baxmayaraq, Neft Fondunun Müşahidə Şurasında hələ də ictimaiyyətin nümayəndəsinin təmsilçiliyi təmin olunmamışdır. Sabitləşdirmə Fonduna daxilolmalar və onun istifadəsi sahəsində ümumi məlumatlara belə əlçatanlıq aşağı səviyyədədir.

Vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəaliyyətinə qarşı törədilən müxtəlif əngəllər (dövlət qeydiyyatı və sosial vergilər problemi) bu

sektorda inkişafı zəiflədir. Demokratikləşmə sahəsində (son prezident və bələdiyyə seçkilərində total saxtakarlıq, sərbəst toplaşma azadlığının, neft gəlirlərinin monitorinqinin məhdudlaşdırılması və s.) problemlər cəmiyyətdə belə institutların potensialından istifadə imkanlarını azaldır.

Neft gəlirlərindən istifadənin səmərəliliyini artıran amillər isə bunlardır:

- *Neft gəlirlərindən istifadə mexanizmlərinin dövlətin əlində olması;*
- *Neft gəlirlərinin fondlarda toplanması;*
- *Mədən Sənayesində Şəffaflıq Təşəbbüsünün (Toni Bleyer, 2003) reallaşdırılmasında Azərbaycanın pilot ölkə olaraq seçilməsi.*

**Neft gəlirlərindən istifadə mexanizmlərinin dövlətin əlində olması bu vəsaiti süni strealizasiya vasitələri ilə daxili bazara buraxmamağa və yaxın dövr üçün bəzi problemlərin yaranmasına səbəb olacaq şərtləri dondurmağa imkan verir.** Bu istəyinə müxtəlif fondların (Neft Fondu və Sabitləşdirmə Fondu) yaradılması və neft pullarının bu fondlarda toplanması vasitəsilə nail olmağa çalışan dövlət bir tərəfdən həmin vəsaitlərin mənfi təsirini neytrallaşdırır, digər tərəfdən isə onun istifadəsi sahəsində məsuliyyəti öz üzərinə götürür. Təbii ki, səmərəli və şəffaf dövlət idarəetməsi müstəvisində onun dividendləri itkilərdən çox ola bilər. Lakin indiki halda bunu Azərbaycana şamil etmək çətinidir.

### **Bəs, ölkədə neft qurtarandan sonra nə baş verəcək?**

Ən nikbin proqnozlara görə, Azərbaycanda neftin tükənməsi üçün 67 il vaxt tələb olunur. Bu müddət yeni enerji mənbələrinin kəşfi və tətbiqi üçün kifayət etsə də, hələ ki, belə mənbələrə çoxdan diqqət yetirən dünyanın texnoloji lideri sayılan Yaponiyanın enerji balansında onun xüsusi çəkisi heç 1 faizə belə çatmır. De-

məli, yenə də əsas yanacaq növlərinə (neft, qaz, kömür və s.) güvənli olacağıq. Bu halda, onların hasilatının modernləşdirilməsindən əldə edilən mənfəətin artımı səbəbindən kommersiya baxımından cəlbədicə olmayan yataqlara müraciətin aktuallığı hələ bir müddət şübhə doğurmayacaq. Bunun üçün isə qarşımızda duran başlıca vəzifə neftimiz tükənəndən sonra dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə rəqabətə tab gətirə bilən milli şirkətin yaradılmasıdır ki, onun xaricdə neft hasilatının istismarına investisiya qoymaq imkanları yetərinçə olsun.

## **Qara qızılın nağılı burada bitir.**

Əfsanəyə bənzər Qara qızıl nağılını danışmaqda məqsədimiz o deyil ki, xoş gələcək üçün tam xatircəmlik yaradaq və ya arzuların, niyyətlərin çin olmayacağı fərziyyələrlə vətəndaşları təşvişə salaq. İstəyimiz odur ki, tanrının bəxş etdiyi qara qızıl sərvətimizi elə işlətməyə nail olaq ki, Azərbaycanımızın ümumi iqtisadi-sosial inkişafında büdrəmələr, sapmalar olmasın və nağıllardakı nikbinlik bizi heç vaxt tərk etməsin, əmin olaq ki, bütün xalqın səadəti üçün qarant olan dövlət, “göydən düşən alma”dan hamıya qədərinçə pay düşməsinə təmin etsin.



# "QARANLIQ MƏQAMLAR"

İkinci bölmə

## 2.1. Kollegiallıqdan təkbaşınalığa doğru

**A**zərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 14-cü maddəsində göstərilir ki, təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin mənafeələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına məxsusdur. Onun idarə edilməsi üzərində sərəncam vermək hüququ Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən həyata keçirilir.

Hazırda belə resursların idarə olunması məqsədilə ölkəmizdə dövlət mülkiyyətində olan inhisarçı mövqeyə malik bir sıra müəssisələr fəaliyyət göstərir. Onlar arasında neft resurslarının idarə olunmasını həyata keçirən Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti iqtisadiyyatdakı aparıcı mövqeyi ilə seçilir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) - neft və qaz yataqlarının kəşfiyyatından, hazırlanmasından və işlənilməsindən tutmuş istehlakçıya çatdırılmasınadək bütün istehsal tsiklini əhatə edən şaquli inteqrasiyalı müəssisədir. Onun tərkibində neft və qaz çıxarma, geoloji kəşfiyyat, neft emalı, nəqliyyat, tikinti müəssisələri, elmi-tədqiqat institutları, müxtəlif təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Bu nəhəng dövlət müəssisəsi hal-hazırda Azərbaycanda neft və qaz hasilatı sahəsində fəaliyyət göstərən yeganə yerli müəssisədir. Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyət daşıyan bu fəaliyyət sahəsi hələlik ARDNŞ-nin timsalında dövlətin inhisarındadır.

2002-ci ilin məlumatlarına əsasən ARDNŞ-də 61000 nəfər çalışırdı ki, onların 74 faizini kişilər və 26 faizini qadınlar təşkil edirdi. Onların 20 mindən bir qədər çoxu mühəndis-texniki işçilərdir. Şirkətdə 50-yədək elmlər doktoru və 300-dən çoxu elmlər namizədi çalışır.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin 13 noyabr 1992-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinin yaradılması haqqında” fərmanı ilə neft sərvətlərindən istifadəni vahid dövlət siyasəti əsasında həyata keçirmək, neft sənayesinin idarəetmə strukturunu təkmilləşdirmək, neftçixarma və neft emalı müəssisələrinin istehsal gücündən istifadənin səmərəliliyini artırmaq hesabına yanacaq-enerji kompleksinin inkişafını təmin etmək məqsədi ilə “Azneft” Dövlət Konserninin və “Azneftkimya” İstehsalat Birliyinin bazasında ARDNŞ yaradılıb. Şirkətin birinci nizamnaməsi prezidentin 14 noyabr 1992-ci il tarixli, 312 sayılı fərmanı ilə təsdiq edilib.

5 aprel 1994-cü il tarixli, 126 sayılı digər prezident fərmanına əsasən şirkətin idarəetmə strukturunun dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq 1992-ci il 14 noyabr tarixli fərman qüvvədən düşüb və ARDNŞ-nin Nizamnaməsi yeni redaksiyada təsdiq olunub.

Sonuncu dəfə, 24 yanvar 2003-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanı ilə şirkətin sayca üçüncü Nizamnaməsi və strukturu təsdiq edilib.

İlk Nizamnaməyə əsasən Şirkətin idarəetmə orqanları Direktorlar Şurası, İdarə heyəti, Prezident və Prezident yanında aparat olub. Direktorlar Şurası ən ali idarəetmə orqanı hesab edilib. Burada diqqəti cəlb edən bir məqama nəzər salmaq. Direktorlar Şurasının tərkibinə respublika prezidentinin sərəncamı ilə Şirkətin rəhbər vəzifəli şəxsləriylə yanaşı hökumətin və ictimaiyyətin nümayəndələri də daxil edilirdi (dövlət başçısının 20 noyabr 1992-ci il tarixli sərəncamı ilə Direktorlar Şurasının geniş tərkibi təsdiq olunmuşdu). Direktorlar Şurası şirkətin fəaliyyətinin ən mühüm istiqamətlərinə dair qərarlar qəbul edir, şirkətin prezidentinin, idarə heyətinin hesabatlarını dinləyirdi.

Göstərilən qurumların olması şirkətin kollegial, şəffaf və ictimai nəzarətin təmin edilməsilə idarə olunmasına şərait yaradırdı. Bundan başqa, Nizamnamədə Direktorlar Şurası tərəfindən Təftiş (şirkətin struktur vahidlərinin fəaliyyətini təftiş etmək üçün) və Arbitray (struktur vahidləri arasında yaranmış mübahisələrə baxmaq üçün) komissiyalarının yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Nizamnaməyə edilən son dəyişiklik əsasında şirkətin rəhbər orqanları kimi Prezident və şirkətin Şurası müəyyən edilib. Nəticədə şirkətin idarə olunması kollegiallıqdan təkbaşınalığa doğru geriləmə istiqaməti götürüb.

Sonuncu fərman təyinatı baxımından bir neçə məqsəd güdür. Həmin məqsədlərin hamısının ümumi qayəsi dövlət mülkiyyətində olan əmlaka münasibətdə sahibliyi, istifadəni və sərəncam vermək hüququ həyata keçirən və deməli, dövlət orqanı hesab edilən Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin fəaliyyətinin və idarə olunmasının gücləndirilməsidir. Fərmanın preampulasında nəzərdə tutulub ki, “..idarəetmə üslublarının keyfiyyətə fərqli, beynəlxalq standartlara cavab verən səviyyəyə çatdırılmasına zərurət yaranıb”.

Yanacaq-energetika kompleksinin tərkibinə daxil olan müəssisələrin maliyyə nizam-intizamının möhkəmləndirilməsi, onların fəaliyyətinin bazar prinsiplərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə verilmiş fərmana əsasən ARDNŞ-nin idarəetmə strukturu yenidən qurulub. Belə ki, fərmana görə Dənizdə Neft və Qaz Çıxarma və Quruda Neft və Qaz Çıxarma İstehsalat Birlikləri birləşdirilib və onların bazasında "Azneft" İstehsalat Birliyi yaradılıb. Xatırladaq ki, bu fərmana qədər Dənizdə Neft və Qaz Çıxarma İdarəsi şirkətin gəlirlə işləyən və hasilatın əsas hissəsini verən vahidi idi. Quruda Neft və Qaz Çıxarma İdarəsi isə əsasən işçi heyətinin sayının çoxluğu ilə seçilir və gəlirsiz fəaliyyət göstərirdi.



Son fərmanla Xarici İqtisadi Əlaqələr İdarəsi və "Azərnefttəchizat" Birliyi birləşdirilib və onların bazasında "Marketing və İqtisadi Əməliyyatlar" İdarəsi yaradılıb. Birinci idarə ARDNŞ-nin əsas fəal strukturu idi. İndi təchizat məsələlərinin də vahid idarədə birləşdirilməsi faktiki olaraq bu strukturu şirkətin əsas kommersiya həlqəsinə çevirib.

Bundan başqa, "Magistral Neft Kəmərləri Birliyi" "Neft Kəmərləri İdarəsi"nə, "Şelflayihətikinti" İstehsalat Birliyi "Bakı dərin özülər zavodu"na, "Azərneftyağ" və "Azərneftyanacaq" İstehsalat Birləşmələri isə eyni adlı neft emalı zavodlarına çevriliblər. Bu şaquli istiqamətdə idarəetmənin genişləndirilməsinə və Dövlət Neft Şirkətinin idarəçiliyində funksionallığı artırmağa yönəldilmiş addım kimi qiymətləndirilməlidir.

ARDNŞ-nin tərkibinə daxil olan daha üç struktur bölmə - Avtonəqliyyat Kontoru, "Xəzərdənizqazmatikinti" və "Xəzərdənizneftsosialtikinti" Trestləri isə özəlləşdirməyə açıq elan edilib. Bu da ARDNŞ-nin bütövlükdə zərərlə işləyən strukturlardan təmizlənməsi məqsədini güdür. Fərmanda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 22 mart tarixli "Yanacaq-energetika kompleksi müəssisələrinin özəlləşdirilməsi haqqında" sərəncamına uyğun olaraq neftin hasilatı və emalı ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan, amma eyni zamanda maliyyə xərclərinin artmasına gətirən 68 belə müəssisə artıq özəlləşdirməyə açılıb.

Fərmanda Dövlət Neft Şirkəti təşkilati-hüquqi formasına görə sahibkarlıq funksiyasını həyata keçirən dövlət kommersiya hüquqi şəxs kimi səciyyələnsə də, dövlət idarəetmə orqanı olaraq statusu nə fərmanla, nə də Şirkətin fərmanla təsdiqlənmiş Nizamnaməsi ilə müəyyən edilib. Bu fərmana və yuxarıda deyilənlərə əsasən şirkətin statusu barədə aşağıdakı qənaətə gəlmək olar: Döv-

lət Neft Şirkəti hüquqi şəxs olub, sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən dövlət kommersiya orqanıdır.

## **2.2. Hesabatlılıq... Vermərəm, vermərəm**

Təbii ehtiyatlar və mədən sənayesi ölkənin iqtisadi inkişafına və ekologiyasına ciddi təsir göstərir. Buna görə də təbii sərvətlər üzərində mülkiyyət hüququ və onlardan istifadə məsələləri bir qayda olaraq ölkənin Konstitusiyası və milli qanunları ilə müəyyən olunur. Bu məsələ hər bir ölkədə təşəkkül tapmış siyasi-iqtisadi münasibətlərin söykəndiyi prinsiplərdən asılı olaraq həllini tapır.

Təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüquqları ilə yanaşı bunların kəşfiyyatı, hasilatı və satışı hüquqlarının təqdim edilməsi səlahiyyətləri də qanunlarda, normativ qaydalarda və prosedur sənədlərdə dəqiq müəyyən olunmalıdır.

Ümumiyyətlə, təbii ehtiyatlar və mədən sənayesi ilə əlaqədar aşağıdakı məsələlər ölkə qanunvericiliyində dəqiqliklə işlənilməlidir:

- *Təbii ehtiyatlar üzərində mülkiyyət hüququ (bu hüquq yalnız dövlətə məxsusdur, yoxsa özəl mülkiyyətçi ola bilərmi?);*
- *Lisenzialaşdırma prosedurları (təbii ehtiyatların kəşfiyyatı, hasilatı və satışı hüquqlarının təqdim edilməsi səlahiyyətlərinin hansı dövlət qurumlarına məxsus olması, habelə bu hüquqların təqdim edilməsi şərtləri və qaydaları);*

- *Büdcə-vergi rejimi (təbii resurslardan əldə olunan gəlirlərin dövlətlə şirkətlər arasında bölünməsinin tənzimlənməsi, mədən sənayesində fəaliyyət göstərən şirkətlərin gəlirlərinin vergiyə cəlb olunması qaydaları və mexanizmləri, digər növ ödəniş və ayırmaların mexanizmləri və s.);*
- *Mədən sənayesi şirkətlərinə qarşı ekoloji tələblər;*
- *Təbii ehtiyatlardan dövlətin əldə etdiyi gəlirlərin idarə edilməsi və istifadəsi ilə əlaqədar hüquqi səlahiyyətlər və s.*

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 14-cü maddəsinə əsasən təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafeələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına məxsusdur. Yəni təbii ehtiyatlar üzərində mülkiyyət hüququ tamamilə dövlətə məxsusdur, şirkətlər və vətəndaşlar belə hüquqa malik deyillər.

“Yerin təkisi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa (1998-ci il fevralın 13-də imzalanıb) əsasən karbohidrogen ehtiyatlarının yerləşdiyi yerin təkisinin istifadəçiləri həm yerli, həm də xarici dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri ola bilərlər. Qanunun tələbinə görə, yerin təkisi geoloji öyrənilmə üçün 5 ilədək müddətə, faydalı qazıntıların çıxarılması üçün 25 ilədək müddətə, geoloji öyrənilmə və faydalı qazıntıların çıxarılması birləşdirildikdə isə 30 ilədək müddətə xüsusi icazə (lisenziya) əsasında istifadəyə verilə bilər. Lakin bu halda da yerin təkisinin mülkiyyət hüququ dövlətin əlində qalmış olur və yalnız istifadə hüququ digər hüquqi və ya fiziki şəxslərə verilir. Ümumiyyətlə bu qanun ölkə ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) ölkəmizə mənsub bölməsində yer təkisinin öyrənilməsi (axtarış, kəşfiyyat), onun səmərəli istifadəsi, mühafizəsi və görülən işlərin təhlükəsizliyi ilə əlaqədar

münasibətləri tənzimləyir, yerin təkindən istifadədə dövlətin, yer təkisi istifadəçilərinin və vətəndaşların mənafelərinin qorunmasını təmin edir.

Bunlardan başqa, Azərbaycanda təbii ehtiyatların kəşfiyyatı, hasilatı və satışı ilə bu və ya digər dərəcədə əlaqəli olan başqa bir neçə qanun qəbul edilib. Bu qanunlara aşağıdakılar aiddir:

- **“Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının 8 iyun 1999-cu il tarixli qanunu** - Bu qanun insanın həyatını və sağlamlığını, cəmiyyəti, onun maddi və mənəvi dəyərlərini, ətraf mühiti, o cümlədən fəza, atmosfer havası, kosmos, su obyektləri, yerin təkisi, torpaq, təbii ləndşaft, bitki və heyvanlar aləmini təbii və antropogen amillərin təsiri nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorumaq üçün hüquqi əsasları müəyyən edir;
- **“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 8 iyun 1999-cu il tarixli qanunu** - Bu qanun ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarını müəyyən edir, ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi və bərpası, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi məqsədilə cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyir;
- **“Energetika haqqında” Azərbaycan Respublikasının 24 noyabr 1998-ci il tarixli qanunu** - Bu qanun energetikanın neft, qaz və elektroenergetika sahələrinin dövlət tənzimlənməsinin ən ümumi hüquqi əsaslarını əks etdirir;
- **“Qaz təchizatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 iyun 1998-ci il tarixli qanunu** - Bu

*qanun qaz və maye halında enerji daşıyıcısı kimi işlədilən bütün qaz növlərinin istehsalı, emalı, nəqli, saxlanması, paylanması, satılması və istifadəsi üzrə fəaliyyətləri nizamlayır;*

Lakin indiyədək Azərbaycanda ölkəmizin malik olduğu zəngin təbii ehtiyatların ayrı-ayrı növlərinin, xüsusilə neft və qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı, hasilatı və satışı, həmin təbii ehtiyatlardan əldə olunan gəlirlərin istifadəsi (idarə olunması) məsələlərini tənzimləyən xüsusi qanunlar (məsələn, “Neft haqqında”, “Qaz haqqında” və s.) qəbul olunmayıb. Bu isə qanunvericilikdə ciddi boşluqların qalmasını təmin edib. Buna görə də Azərbaycanda mineral resurslarla (o cümlədən, karbohidrogen ehtiyatları ilə) bağlı hüquqların təqdim edilməsi (yəni lisenziyalaşdırılması) sahəsində qeyri-müəyyənlik davam etməkdədir. Belə ki, ölkəmizdə qeft və qaz yataqlarının kəşfiyyatı, hasilatı və satışı sahəsində hüquqların təqdim edilməsi zamanı xarici şirkətlərlə danışıqları ARDNŞ həyata keçirir, həmin müqavilələr dövlət adından əksər hallarda ARDNŞ-nin rəhbərliyi (dövlət başçısının iştirakı ilə) imzalayıb, sonra isə həmin beynəlxalq müqavilələr Milli Məclisdə ratifikasiya olunmaqla qanun kimi təsdiq olunub. Bunun nəticəsidir ki, hazırda karbohidrogen ehtiyatlarının kəşfiyyatının, istismarının və hasilatının pay bölgüsü, habelə neft və qazın ixrac boru kəmərləri ilə nəql edilməsi haqqında bağlanmış neft sazişlərinin sayına uyğun olaraq qanunlar mövcuddur. Bu qanunlar normativ hüquqi aktlar üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş şərtlərə formal olaraq cavab versələr də, onların heç biri digər oxşar münasibətlərə tətbiq oluna bilməzlər. Çünki tərəflərin iştirak payını, hüquqların verilməsi və sazişin əhatə dairəsini, tərəflərin təminatları, ümumi hüquqları və öhdəliklərini, hasilatın bölüşdürülməsini, sığorta, məsuliyyət və məsuliyyətin ödənilməsi təminatlarını, vergi rejimi-

ni, mübahisələrin həlli qaydasını və s. şərtləri özündə əks etdirən sazişləri təsdiq edən həmin qanunlar birdəfəlik xarakter daşıyır və normativ hüquqi akt olaraq yalnız konkret sazişlərdə nəzərdə tutulan münasibətlərə şamil olunur. Qeyd olunan məsələləri ümumi qaydada həll edən xüsusi qanun (məsələn, “Hasilatın pay bölgüsü haqqında”) olmadığından hər bir konkret saziş-qanunda həmin məsələlər fərqli şəkildə əksini tapıb və kifayət qədər ciddi kənarlaşmalara gətirib çıxarıb.

Bu qanunlardan başqa, neft-qaz ehtiyatları və onlardan əldə olunan gəlirlərin idarə edilməsi məsələlərinin, habelə bu sahədə fəaliyyət göstərən dövlət orqanlarının işinin hüquqi tənzimlənməsi mexanizmləri ilə bağlı Azərbaycan Respublikası prezidentinin bir sıra fərman və sərəncamları da mövcuddur. Belə ki, hazırda ölkədə karbohidrogen yataqlarının və karbohidrogen ehtiyatlarının istismarı və hasilatı üzrə yeganə milli şirkət olan ARDNŞ-nin fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında” 2003-cü il 24 yanvar tarixli fərmanı ilə nizama salınır.

Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, ARDNŞ-də struktur dəyişiklikləri ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan prezident fərmanı ilə təsdiq olunan son nizamnaməyə əsasən bu şirkət kommersiya qurumu kimi təsbit olunub. Struktur dəyişiklikləri Şirkətin idarə edilməsində kolleqiallığı aradan qaldırıb, onun fəaliyyətini qanunvericilik hakimiyyətinin və ictimaiyyətin nəzarətindən tamamilə kənarlaşdırıb, hökumətin nəzarəti isə yalnız formal şəkildə qalıb. Bunlar isə Şirkətin fəaliyyətində korrupsiyaya geniş meydan açır.

Dövlət Neft Fondunun Əsasnaməsinə əsasən Fondun vəsaitinin istifadəsi Azərbaycan Respublikası prezidenti tərəfindən hər il üçün təsdiq olunan əsas istiqamətlərə (proqrama) uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamları ilə həyata

keçirilir. Əslində, ARDNF demək olar ki, təkbaşına idarə olunur. Onun fəaliyyəti, orada toplanan vəsaitin taleyi iki şəxsdən - ölkənin prezidentindən və onun etibar etdiyi icraçı direktordan asılıdır. Hətta Fondun fəaliyyətinin auditi də ölkə prezidenti tərəfindən təyin edilən auditor tərəfindən həyata keçirilir. Fondun Əsasnaməsində Müşahidə Şurasının tərkibinə ictimai təşkilatların nümayəndələrinin daxil edilməsi nəzərdə tutulsa da buna əməl edilməyib. Bütün bunlar Fondun fəaliyyətini qapalı saxlamaq üçün geniş imkanlar yaradır.

### **2.3. Korrupsiya: “Lənətlənmiş qapalı dairə”**

Azərbaycanda da son illər ən çox korrupsiyaya uğramış sahələr sırasında elə təbii ehtiyatlarla işləyən milli şirkətlərin, o cümlədən ARDNŞ-nin adı hallanır. Bu həmin şirkətin fəaliyyətinin son dərəcə qapalı olması ilə bağlıdır. Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, hazırda bu şirkət demək olar təkbaşına idarəçilik prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir, hökumətə və parlamentə demək olar hesabat vermir (əgər formal tərəfləri nəzərə almasaq), fəaliyyəti ictimaiyyət üçün şəffaf deyil. Şirkətin fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəfləri barəsində informasiya əldə etmək demək olar mümkünsüzdür. Hətta neçə ildən bəri BVF-nin də israrlı tələblərinə baxmayaraq, ARDNŞ-nin fəaliyyətini nə Hesablama Palatası yoxlaya bilib, nə də müstəqil auditorlar. Son illər ölkə iqtisadiyyatına dövlət büdcəsindən yönəldilən gizli subsidiyalaşmanın əslində demək olar hamısı birbaşa və dolayısı ilə ARDNŞ-lə bağlıdır. ARDNŞ çox böyük həcməldə kvazifiskal fəaliyyətlə məşğuldur. Buraya aiddir:

- *Daxili bazara mal və xidmətlərin ucuz qiymətlərlə təqdim edilməsi (gizli subsidiyalaşma əsasən bunun nəticəsi olaraq meydana çıxır);*
- *Şirkət tərəfindən əhaliyə əslində hökumətin etməli olduğu xidmətlərin göstərilməsi (məsələn, qaçqın və məcburi köçkünlərin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, habelə ərzaq təminatı ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan fərmanlar və s.);*
- *Şirkətin fəaliyyətinə dəxli olmayan funksiyaları yerinə yetirən şəxslərin şirkətin işçi balansına daxil edilməsi və onlara əmək haqqı və ya başqa formada gəlirlərin verilməsi;*
- *Səmərəsiz fəaliyyət göstərən idarə və təşkilatların siyasi və sosial mülahizələrlə (məsələn işsizlərin sayının artması üzündən sosial narazılığa yol verməmək) ləğv edilməməsi və lüzumsuz xərclərə yol verilməsi və s.*

Bütün bunlar şirkətdə mənimsemə və korrupsiya üçün geniş imkanlar açır, hasil olunan neftin maya dəyərini şişirdir, dövlətin gəlirlərini azaldır.

Digər tərəfdən, beynəlxalq neft müqavilələrində ARDNŞ həm milli şirkət, həm də dövlətin adından təmsilçi kimi çıxış edir. Bu isə dövlət maraqlarının şirkətin maraqlarına qurban verilməsinə şərait yaradır.

Neft gəlirlərinin iqtisadi-sosial inkişaf üçün istifadəsində ən ciddi institusional baryerlər sırasında dövlət idarəetmə sistemində geniş yayılmış korrupsiya və rüşvətxorluğu, müstəqil məhkəmə hakimiyyətinin olmamasını qeyd etmək olar.



Korrupsiya və rüşvətxorluğun belə yüksək səviyyədə inkişafı neft gəlirlərinin ölkənin iqtisadi inkişafına yönəldilməsinə əngəl yaradır, onların təyinatına uyğun istifadə olunmasını çətinləşdirir.

Təcrübə göstərir ki, şəffaflıq korrupsiyaya qarşı mübarizədə təsirli vasitələrdən biri hesab olunur. Lakin, hazırda neft gəlirlərinin iqtisadi-sosial inkişaf üçün istifadəsində bir sıra ciddi çətinliklər mövcuddur. Bunları sosial-siyasi və institusional baryerlər kimi təsnifləşdirmək olar.

Sosial-siyasi baryerlərə siyasi-iqtisadi hakimiyyətin eyni əldə cəmlənməsi və tayfa münasibətlərinin (maraqlarının) ümummilli iqtisadi maraqlardan üstün tutulması aiddir.

Neft gəlirlərinin iqtisadi-sosial inkişaf üçün istifadəsində mövcud institusional baryerlər sırasında isə dövlət idarəetmə sisteminə geniş yayılmış korrupsiya və rüşvətxorluğu, müstəqil məhkəmə hakimiyyətinin olmamasını və s. qeyd etmək olar.

Danılmaz həqiqətdir ki, istənilən ölkədə korrupsiyanın və rüşvətxorluğun səviyyəsi iqtidarda olan qüvvələrin siyasi iradəsindən bilavasitə asılıdır. Son illər ərzində ayrı-ayrı beynəlxalq təşkilatların apardıqları bütün tədqiqatlarda Azərbaycandakı korrupsiya səviyyəsinin çox yüksək olması göstərilib. Beynəlxalq Şəffaflıq Təşkilatının son bir neçə ildə apardığı tədqiqatlarda (ildə 2 dəfə) ölkəmizin dünyada ən çox korrupsiyalaşmış 5 ölkədən biri olduğu göstərilir.

Korrupsiya və rüşvətxorluğun belə yüksək səviyyədə inkişafı neft gəlirlərinin ölkənin iqtisadi inkişafına yönəldilməsinə əngəl yaradır, onların təyinatına uyğun istifadə olunmasını çətinləşdirir.

Siyasi və iqtisadi hakimiyyəti bütünlüklə öz əlində cəmləşdirən iqtidar məhkəmə hakimiyyətini də özündən asılı vəziyyətə salıb. Ölkədə hələ də müstəqil məhkəmə hakimiyyəti formalaşmayıb, məhkəmə islahatları daha çox formal xarakter daşıyır. Nəticədə

məhkəmə sistemi də korrupsiyalaşmış və əsasən siyasi hakimiyyətin mənafeələrinə uyğun qərarlar çıxarır. Bu isə ölkədə qanunçuluğun bərpasına imkan vermir. Qəbul olunan qanunların müddələrinin sadə və birmənalı olmaması subyektivizmin güclənməsinə, səhv qətnamələrin çıxarılmasına şərait yaradır. Əhali arasında məhkəmə sisteminə və məhkəmə hakimiyyətinə inam yoxdur.

Müstəqil məhkəmə hakimiyyətinin olmaması ictimai gəlirlərin istifadəsi üzərində ictimaiyyətin nəzarətini səmərəsiz və əhəmiyyətsiz edir, siyasi hakimiyyətin və dövlət məmurlarının özbaşınalığına şərait yaradır.

Bütünlükdə institusional mühit baxımından ölkədə “lənətlənmiş qapalı dairə” formalaşmış ki, bu da iqtisadi artıma və cəmiyyətin demokratik inkişafına çox böyük maneədir. Görünür, korrupsiyanı ölkədə ən geniş siyasi və iqtisadi şəraitə köklənmiş hadisə kimi anlamaq lazımdır.

Hakimiyyət bölgüsünün demokratik prinsipi qarşılıqlı nəzarət və şəffaflıqla tamamlanmayıbsa, totalitar rejimə xas olan yeni tip və daha dəhşətli korrupsiya yaranır.

Dövlət büdcəsinə daha tez-tez ziyan vuran və korrupsiya ilə bağlı olan pozuntular aşağıdakı hallarda baş verir: mərkəzi büdcəyə vergi və ödənişlərin daxil olması zamanı zəif inzibatçılıq; pul əvəzləşmələri; xarici kreditlərlə bağlı daxilolmalar; kommersiya banklarının hökumətin zəmanəti altında kreditləri, veksəlləri və digər növ borcları cəlb etməsi; yerli hakimiyyət orqanlarına tabe olan müəssisə və təşkilatların dövlətə olan borclarının təkrar restrukturizasiyası; vaxtı ötmüş debitor borcları; mərkəzi büdcə vəsaitlərinin məqsədsiz və səmərəsiz istifadəsi və s.

Büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi və ya güzəştli kreditlərin verilməsi zamanı tez-tez rüşvət hallarına rast gəlinir. Buna vergi sistemindəki çatışmazlıqlar və bu səbəbdən də təyinatdan yayın-

malar əsas verir. Korrupsiya məmurlara istədiyi məbləğdə və müddətdə büdcə ödəməsi aparmağa imkan verən və tez-tez qeyri-bərabər sekvestrlə müşahidə olunan büdcəni stimullaşdırır.

Tam maliyyələşməmə səbəbindən ayrı-ayrı nazirliklərin (məsələn, təhsil və səhiyyə) büdcədən kənar fondları yaradılır, bu da onlarda akorrupsiyaya yol açan manipulyasiyaya gətirib çıxarır. Regionlarda büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində nəzarət xüsusilə zəifdir.

Büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi dövlət sifarişləri və satınalmaları zamanı da baş verir. Bu məqsədlə tenderlərin keçirilməsi yüksək korrupsiya yaradan qapalıq və nəzarətsizliklə müşahidə edilir. Təsadüfi deyildir ki, belə sifarişlərin çoxunu reallaşdıran hərbi müdafiə sistemi ən çox korrupsiyalaşmış sahələrdən biri sayılır.

Qanunverici orqanlarda səhlənkar lobbiçilik hər şeydən əvvəl yüksək deputat toxunulmazlığı ucbatından nəzarətə və cinayət təqiblərinə tab gətirə bilmir..

Korrupsiyanın qanunverici orqanların fəaliyyətinə təsirini azaltmaq da az əhəmiyyətli deyil. Bunun üçün deputatların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi prosedurunun sadələşdirmək lazımdır. Qanunverici orqanın fəaliyyətinə ictimai nəzarətin gücləndirilməsi çox vacibdir.

Fikrimizcə, Azərbaycanda korrupsiya sistemli şəkil aldığından onun haqqında vahid qanun qəbul etməyə ehtiyac yox idi. Qanunverici aktlarda korrupsiya ilə mübarizə vasitələri üzrə ekspertiza aparılmaqla mübarizənin daha səmərəli vasitələrinə nail olmaq olar. Eyni zamanda lobbiçilik, qanunsuz gəlirlərin leqallaşdırılmasına məsuliyyət, qanunsuz sövdələşmələr nəticəsində əldə edilmiş gəlirlərin və əmlakın müsadirə olunması, dövlət qulluqçularının və yüksək vəzifəli şəxslərin əmlaklarının və gəlirlərinin bə-

yannaməsi haqqında və s. kimi yeni qanunların da qəbulu zəruridir.

Bunlarla yanaşı məmurların özbaşınalığının və korrupsiyaya bulaşmasının qarşısını almaq üçün mövcud qanunvericilikdəki bütün ziddiyyətli məqamları aradan qaldırmaq və ya aydınlaşdırmaq lazımdır. Cinayət Məcəlləsində korrupsiya fəaliyyətini xırdalığına qədər differensiallaşdırmaq, rüsumların, cərimələrin və penyaların dərəcələrinə yenidən baxmaq tələb olunur. Çünki aşağı cərimələr kimi yüksək cərimələr də səmərəsizdir.

Korrupsiya müxtəlif formalarda özünü göstərə və ölkəni demokratiyadan və bazar iqtisadiyyatından təcrid edə bilər. Buna görə də, əminliklə demək olar ki, yüksək korrupsiyalı və az inkişaf etmiş ölkələr öz aralarında demokratik inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha çox fərqlənirlər.

Hökumətin xüsusi antikorrupsiya orqanlarının yaradılması son zamanların geniş yayılmış strategiyasıdır. Belə orqanlar Honqkonq, Botsvana, Avstraliya, Malavi, Sinqapur və digər ölkələrdə uğurla fəaliyyət göstərir. Artıq Azərbaycanda da Baş Prokurorun Yanında Korrupsiyaya Qarşı Mübarizə Baş İdarəsi fəaliyyət göstərir.

Bəzi ölkələrdə "qaynar xətt" adlanan antikorrupsiya xidməti fəaliyyət göstərir. Bu tədbirin əsas əhəmiyyətindən biri də vətəndaşların aktivliyinin artırılması və korrupsiyanın dəf edilməsinin mümkünlüyünü anlatmaqdır.

Bir sıra ölkələrdə korrupsiya ilə birbaşa məşğul olan müstəqil itihamçılar təyin edilir. Bu praktika o ölkələrdə tətbiq olunur ki, orada korrupsiyalaşma səviyyəsi çox yüksəkdir və ya yüksək vəzifəli dövlət məmurları onunla əlaqəlidir, prokurorluq orqanları ləkələ-nib və ya onların zəruri resursları və etimadları yoxdur.

Xüsusi antikorrupsiya orqanlarının yaradılması ilə yanaşı ölkələr müstəqil ombudsman və ya digər ictimai vəkillər də təyin edə bilirlər. Bu tip ölkələrdə antikorrupsiya fəaliyyətinin normativ bazası, iqtisadi və siyasi proseslərin institusional mexanizmi təkmilləşdirilir. Bu isə məmurların özəl şəxslərə və ya bir-birinə təzyiq etməsinə imkan verən "şantaj nöqtələri"nin azaldılması və ya ləğvi deməkdir.

Bu istiqamətdə bəzi ölkələrdə mövcud olan "təmizlik adası" adlanan təşkilatlar üzrə hərəkətlər fəaliyyət göstərir.

Siyasi və bürokratik sferada vətəndaşlara səlahiyyətli şəxslərə təsir etmək imkanı verən qanunların qəbulu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Korrupsiyalaşmış səlahiyyətli şəxslərin korrupsiya sxeminin yeniləşməsinin qarşısını almaq üçün nəzarətin və uçotun dəqiq qaydasını müəyyənləşdirmək vacibdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, nə qədər ki, qanunlar sosial normalara cavab vermir, daha doğrusu ədalətli deyil, korrupsiya problem olaraq qalacaqdır.

Antikorrupsiya qanunlarının effektiv tətbiqi üçün müstəqil və nüfuzlu məhkəmə hakimiyyətinin olması vacibdir. Nüfuzdan düşmüş, səlahiyyətli şəxslər tərəfindən təzyiqlərə məruz qalan hakimlər dövlət, səlahiyyətli şəxslər, məhkəmə qarşısında etibarlarını itirə bilirlər. Dövlət məmurlarından öz əmlaklarının və gəlirlərinin bəyannaməsini tələb etmək kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir ki, bu da antikorrupsiya işində həm qanuniliyin təmin edilməsinə, həm də ictimai rəyin dəyişdirilməsinə yardım edə bilər.

Korrupsiya haqqında məlumatı olan vətəndaşların əksəriyyəti həvəssiz olaraq şahid kimi çıxış edirlər, çünki işdən çıxarılmaya təhlükəsindən tutmuş zorakılığa kimi olan cavab tədbirlərindən çəkinirlər. Buna görə də korrupsiya haqqında məlumatı olan və cəmiyyətdə "xəbərçi" adlandırılan vətəndaşların müdafiəsi və onla-

rın arasında vicdanlıların stimullaşdırılması üçün zəruri tədbirlər görülməlidir. Ancaq hər hansı tədbiri görməkdən öncə yeni sosial dəyərləri də nəzərdən keçirmək lazımdır.

Antikorrupsiya mübarizəsində irəli sürülən fərziyyələrdən biri də belədir: "az məmur - aşağı korrupsiya". Ancaq dövlət strukturlarında islahatları elə aparmaq lazımdır ki, qulluqçuların ixtisarını yeni qanunların həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsini və ictimai tənzimləmənin institusional sxeminin əlaqələndirilməsini, əmək haqqı sisteminin təkmilləşdirilməsini, dövlət qulluqçularının statusunu təmin etsin. Belə dəyişiklikləri dövlət qulluqçularının attestasiyası və gücləndirilmiş nəzarət yolu ilə həyata keçirmək lazımdır.

Nəzarəti və məmurların fəaliyyətinin monitorinqini zəiflədən ixtisardan qaçmaq lazımdır. Dövlət qulluqçularının əmək haqlarının özəl bölmədəki səviyyəyə uyğun artırılması əsas amillərdən sayılır. Ancaq bu o demək deyil ki, yüksək maaş məmurlara qanunsuz gəlirlərini qanuniləri ilə əvəz etməklə birbaşa korrupsiyalaşma səviyyəsini azaldacaq.

Maliyyə menecmenti və nəzarət bütün səviyyələrdə səmərəli idarəetmənin ayrılmaz hissəsidir və vacib antikorrupsiya əhəmiyyətinə malikdir.

Maliyyə fəaliyyətinin təhlili və mühasibat uçotunun daimi auditor yoxlaması, bütün resurslar və gündəlik fəaliyyət üzərində geniş nəzarət, əlavə xərclər tələb edir ki, bu da eyni zamanda yeni korrupsiya zənciri yarada bilər. Buna görə də xüsusilə yoxlayıcı orqanların sayını azaltmaq və onların iş keyfiyyətini artırmaq vacibdir.

Aşkarlıq və rəqabət optimal dövlət idarəetməsini dəstəkləyən və həvəsləndirən, siyasi səhnədə korrupsiyanın azalması üçün effektiv güc ola bilər. Burada konstitusiya vasitələri - hakimiyyətin

bölüşdürülməsi və parlament metodları, icra hakimiyyəti və bürokratiya üzərində effektiv nəzarət - əsas ola bilər.

Dövlət hakimiyyətinin müxtəlif elementlərinin bir-birindən he-sabat tələb edə və yersiz müdaxiləsinin qarşısını almaqla öz legi-tim fəaliyyətlərini qoruya bildikləri "Üfüqi qarşılıqlı nəzarət" in güc-ləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirmək vacibdir.

Qanunverici hakimiyyətin gücləndirilməsi əsas antikorrupsiya impulslarından biri ola bilər. Parlament strukturlarına texniki cə-hətdən təcrübəli və səlahiyyətli ştat, müstəqil siyasi analizlə və tədqiqatla məşğul olmaq imkanı, güclü komitələr, büdcə müstə-qilliyi və dövlət hakimiyyətinin başqa qoluna nəzarət üçün konsti-tusiya hüququ lazımdır. Xüsusilə qanunverici orqanlarda korrup-siyalaşmış və qanunsuz varlanmış şəxslərin yer almasının qarşı-sını almaq lazımdır.

Avtoritarizmə həm siyasi və iqtisadi, həm də mənəvi nöqtə-yi-nəzərdən yol verilmir. Belə idarəetmə forması və repressiv me-todların tətbiqi nəticəsində nəzərəçarpacaq iqtisadi inkişafa bax-mayaraq, korrupsiyanın azalmasının sosial dəyəri və hüquqi asa-yişin təmin olunması bir qayda olaraq yüksək olur, ancaq nəticəsi müvəqqəti xarakter daşıyır.

Hakimiyyətin gücü xalqın dəstəyinə arxalandıqda və hakimi-yət korrupsiyalaşmış məmurların və iqtisadi qrupların qanunsuz fəaliyyətinin kökünü kəsmək məqsədilə islahatlar aparmaq üçün etimad mandatına malik olduqda isə situasiya bir qədər fərqli olur.

Ümumi məqsədə çatmaq üçün partiyalar, qeyri-hökumət təşki-latları və müxtəlif sosial qrupların "ictimai koalisiya" kimi əmək-daşlıq forması yaradılmalıdır.

Dediklərimizi ümumiləşdirərək sonda bir neçə nəticə çıxartmaq olar:

**Korrupsiyanın ilkin şərti bunlardan ibarətdir:**

1. Totalitar dövrün qalıqlarının aradan qaldırılması çətinliyi;
2. Siyasi qeyri-sabitlik və iqtisadi tənəzzül;
3. Qanunvericiliyin qeyri-təkmil olması;
4. Hakimiyyət institutlarının qeyri-effektiv olması;
5. Vətəndaş cəmiyyətinin zəifliyi, hakimiyyətin cəmiyyətdən təcrid olması;

6. Demokratik siyasi ənənələrə köklənməmək.

**Korrupsiyaya qarşı mübarizənin prinsiplərinə daxildir:**

1. Korrupsiya üzərində tam qələbə çalmaq mümkün deyil. Lakin sistemli və xroniki korrupsiyaya düçar olmuş cəmiyyətlər də uzun müddət mövcud ola bilməz.

2. Korrupsiyanın məhdudlaşdırılması birdəfəlik kampaniya ola bilməz. Bu, kompleks və daimi mübarizədir.

3. Korrupsiyanı ancaq qanunverici metodlarla və onun əmələgəlmə səbəbləri ilə mübarizə aparmaqla məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu mübarizə korrupsiyanı şərtləndirən mühitə qarşı yönəlməlidir.

4. Antikorrupsiya proqramı ölkənin yüksək siyasi rəhbərliyi səviyyəsində və vətəndaş cəmiyyəti ilə yüksək əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilməlidir.

5. Korrupsiyadan dövlətin və cəmiyyətin itkiləri o qədər böyükdür ki, onunla müqayisədə antikorrupsiya proqramının həyata keçirilməsi üçün çəkilən istənilən miqyaslı xərc dəfələrlə özünü doğruldur.

- *Yaxşı idarəçilik prinsiplərinə söykənən səmərəli idarəetmə sistemi və şəffaf hökumət qurulur;*
- *Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, Maliyyə Nazirliyi və Xarici İşlər Nazirliyi xətti ilə "Çirkli pulların yuyulması ilə mübarizə üzrə beynəlxalq təşkilat (FATF)",*



*Eqmont qrupla, digər beynəlxalq qurumlarla, xarici ölkələrin uyğun təşkilatları ilə əməkdaşlıq qurulur və Azərbaycan Respublikası bu sahə üzrə beynəlxalq sazişlərə, konvensiyalara qoşulur;*

- İqtisadiyyatın dövlət idarəetməsi, tənzimlənməsi və nəzarət sisteminin normativ-hüquqi bazasını antikorrupsiya tələbləri baxımından ekspertizası həyata keçirilir;*
- Aidiyyatı mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları ilə birgə dövlət nəzarətinin təşkili, icarə, qeydiyyat, lisenziyalaşdırma, dövlət sifarişləri və tenderlərin həyata keçirilməsi sahəsində yeni şəffaf və səmərəli qaydalar hazırlanır;*
- Dövlət aktivlərinin və strateji ehtiyatların inventarizasiyası, yerləşdirilməsi və istifadə vəziyyəti araşdırılır, dövlət gəlirləri bazasının və dövlət xərclərinin vəziyyətinin monitorinqi, qanunsuz kapital axınının qiymətləndirilməsi və qarşısının alınması, xəzinədarlıq sisteminin gücləndirilməsi, xarici kreditlərin istifadəsi vəziyyətinin araşdırılması, dövlət zəmanətlərinin və başqa öhdəliklərin təhlil edilməsi sahəsində təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilir.*
- Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin tərkibində maliyyə kəşfiyyatı və çirkli pullarla mübarizə orqanı olan “Maliyyə Araşdırmaları” İdarəsi yaradılır;*
- Müstəqil məhkəmə hakimiyyəti formalaşdırılır və əmlak, mülkiyyət, investisiya və digər mübahisələrin həlli üçün ədalətli məhkəmə sistemi qurulur və s.*

Düzdür korrupsiyadan azad olan ölkə yoxdur. Korrupsiyanı nəzarət altında saxlayan ölkələr bir qayda olaraq, bu problemi digər uzunmüddətli vasitələrlə, məsələn açıq iqtisadiyyatın yaradılması və ya dayanıqlı demokratiyanın qurulması ilə paralel həll ediblər. Belə proseslər müəyyən zaman, resurslar, hətta demək olar ki, bəxt tələb edir və korrupsiyaya qarşı mübarizə məqsədilə birləşərək cəmiyyətin ən geniş iqtisadi, siyasi və mədəni əsasının yaranmasına gətirib çıxaran dəyişiklikləri və hadisələri özündə əks etdirir.



# YAXŞI İDARƏETMƏNİN ƏSAS ELEMENTİ KİMİ

Üçüncü bölmə

### 3.1. Şəffaf işləmək nə deməkdir?

**H**ökumətlərin fəaliyyətinin istənilən səviyyəsində şəffaflyq problemi bu günkü qədər aktual olmayıb. Bunu şərtləndirən mühüm amillər sırasında Britaniyanın baş naziri Toni Bleyerin “Mədən sənayesində şəffaflyq təşəbbüsü” mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda qloballaşan dünya iqtisadiyyatında təbii resurslarla zəngin ölkələr üçün bu təşəbbüs xüsusilə aktualdır. Azərbaycan Respublikası nəinki təşəbbüsə qoşulan, hətta pilot olaraq seçilən ölkə kimi bu təşəbbüsün reallaşdırılması üçün sınaq mərkəzlərindən biri hesab olunur. Şəffaflyq təşəbbüsünün tarixinin cavab olmasına baxmayaraq, onun mənbəyi parlamentariya tarixi ilə sıx bağlıdır.

Dövlət idarəetməsində şəffaflyq və aşkarlyq tendensiyası sabit demokratiyalı və demokratik dəyişikliklər kursu götürmüş ölkələr üçün xarakterikdir. Həmin ölkələrdə, xüsusilə də Azərbaycan Respublikasında mövcud olan təbii resursların xalqa məxsus olması konstitusiyada (Konstitusiyanın maddəsində göstərilir ki, təsbit olunsada hazırda bu resurslar dövlətin əlində sosial-iqtisadi siyasəti həyata keçirmək üçün başlıca siyasi-maliyyə alətinə çevrilmişdir. Belə ki, inkişaf etməkdə olan əksər ölkələrdə dövlətin təbii resurslarını idarəetmə praktikasında inhisarçı rol qaldığından mədəni sənayesində şəffaflyq müasir tələblərə cavab vermir. Belə olan halda mədəni sənayesində həyata keçirilən tədbirlərin, aparılan dəyişikliklərin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün informasiya kasadlığı yararır ki, bu da həmin prosesdə ictimaiyyətin zəif iştirakına gətirib çıxarır. Buna görə də hazırkı dövrdə “Mədəni sənayesində şəffaflyq təşəbbüsü”nə qoşulan bir çox öl-

kələrdə islahatların həyata keçirilməsi zamanı şəffaflığın təminatı məsələlərinə əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirilir. Bunu şərtləndirən digər amil qloballaşma nəticəsində milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılıqlarının güclənməsi, 11 sentyabr terror aktından sonra dünyanın aparıcı ölkələrinin antiterror fəaliyyətinin intensivləşməsi səbəbindən maliyyə kanallarının və axınlarının şəffaflığı məsələsinin beynəlxalq təşkilatların gündəmində olan ən aktual məsələlərdən birinə çevrilməsidir. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının imzaladığı konvensiyalara ("Cinayət işlərində qarşılıqlı yardım haqqında", "Cinayətkarların təhvil verilməsi haqqında", "Cinayətkar yollarla əldə edilmiş gəlirlərin yuyulması, axtarışı, ləğv və müsadirə edilməsi haqqında", "Korrupsiyaya görə mülki və cinayət məsuliyyəti haqqında" Avropa Şurasının, "Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq haqqında", "Korrupsiya ilə mübarizə haqqında" Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Konvensiyalarına) görə üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliklər şəffaflıq və antikorrupsiya istiqamətində fəaliyyətin gücləndirilməsini tələb edir.

Şəffaflıq təşəbbüsünü şərtləndirən üçüncü mühüm amil anti-böhran istiqamətində preventiv tədbirlərin hazırlanması, gözlənilən təhlükələrin qabaqcadan dəf edilməsi məqsədilə müvafiq tənzimləyici mexanizmlərin vaxtında işə salınması imkanlarının əldə edilməsidir. Belə ki, yaxın tariximizdə Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində və qonşu Rusiyada baş verən maliyyə böhranları aşkar şəkildə göstərdi ki, əgər bu ölkələrdə maliyyə bazarının vəziyyəti barəsində geniş informasiyalara çıxış təmin edilərdisə, onda belə böhranların dağıdıcı təsirlərinin qarşısını əvvəlcədən almaq olardı.

Hələ 16 aprel 1998-ci ildə Beynəlxalq Valyuta Fondu "Büdcə-maliyyə sferasında şəffaflığı təmin edən praktiki tədbirlər Mə-

cəlləsi”ni dərc edərək, BVF-yə üzv ölkələri onun həyata keçirilməsinə dəstək verməyə çağırıb. Məcəllədə nəzərdə tutulmuş prinsiplər üzrə aşkarlığın təminatı istiqamətləri üzv dövlətlərin büdcə-vergi təcrübəsi əsasında işlənilib. Məcəllə tövsiyə xarakteri daşımaqla üzv-dövlətlərin hökumətlərinə ünvanlanıb.

Bu məcəllədə diqqəti çəkən bir çox məqamlar bu gün, “Mədən sənayesində şəffaflıq təşəbbüsü” qloballaşandan sonra xüsusilə aktuallıq kəsb etməkdədir. Məcəllənin 28 fevral 2001-ci il tarixində yenidən baxılmış və qəbul olunmuş redaksiyasının birinci bölməsində göstərilir ki, “dövlət idarəetmə orqanları iqtisadiyyatın və dövlətin digər bölmələrindən fərqli olaraq öz funksiyaları (idarəetmə və direktiv) çərçivəsində ictimai informasiyaları aydın şəkildə müəyyənləşdirməli və onu açıqlamalıdır. Bununla əlaqədar olaraq ilk növbədə dövlət idarəetmə orqanlarının müxtəlif səviyyələri (icra, qanunverici və məhkəmə hakimiyyətlərinin) arasında səlahiyyətlər və funksiyaları, eləcədə ayrı-ayrı dövlət idarəetmə orqanlarının funksiyaları və strukturu dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Vergi-büdcə sferasının idarə edilməsi üçün dəqiq hüquqi və inzibati əsaslar yaradılmalıdır. Dövlət vəsaitlərinin ayrılması və ya xərclənməsi ilə bağlı istənilən qərarlar büdcə və vergi qanunvericiliyi ilə və hamının çıxışı olan inzibati qaydalarla mütləq reqlamentləşdirilməlidir. Vergilər, rüsumlar, haqlar və onların hesablanması mütləq aydın hüquqi əsaslara malik olmalıdır. Vergi qanunvericiliyi və normativ aktları asan əldə edilə və başa düşülə bilən olmalı, onların tətbiq edilməsi üzrə istənilən inzibati qərarların qəbulu zamanı dəqiq meyarlar müəyyənləşdirilməlidir”.

Məcəllənin ikinci bölməsi ictimaiyyətin məlumatlandırılması adlanır. Burada qeyd olunur ki, hökumət maliyyə-büdcə sferasında fəaliyyətinin keçmiş, cari və gələcək vəziyyəti barəsində ictimaiyyətə tam informasiyalar təqdim etməlidir. Belə ki, büdcə sənədlə-

ri, yekun hesabatlar və digər maliyyə hesabatları mütləq mərkəzi hakimiyyətin bütün büdcə və büdcədənənar əməliyyatlarını əhatə etməli, icmal büdcə barəsində mərkəzi hakimiyyətin mövqeyi haqqında informasiyalar elan olunmalıdır. İllik büdcə informasiyaları ilə müqayisəyə gələn göstəricilər həm əvvəlki və həm də sonrakı iki ilin məlumatları ictimaiyyətə təqdim olunmalıdır. Eyni zamanda bu bölmədə diqqət mərkəzinə gətirilən vacib məqamlardan biri də vergi-büdcə informasiyalarını vaxtlı-vaxtında nəşr etmək öhdəliyidir. Bununla əlaqədar olaraq qeyd olunur ki, dərc olunmuş vergi-büdcə informasiyaları hökumətin hüquqi öhdəliyi sayılır və bu informasiyaların ictimaiyyətə təqdim olunması qrafiklər üzrə reqlamentləşdirilməlidir.

Məcəllənin üçüncü bölməsi büdcənin icrası, ona hazırlıq və büdcə hesabatlarının açıqlığına həsr olunub. Bu bölmədə qeyd olunur ki, büdcə sənədlərində vergi-büdcə siyasətinin məqsədləri, makroiqtisadi əsasları, büdcə proqramları nəzərdə tutulmalıdır. Bu zaman büdcə informasiyaları elə təqdim olunmalıdır ki, büdcə siyasətinin və hesabatlılığın təhlilini aparmaq asan olsun. Büdcə xərclərinin təsnifatı iqtisadi, funksional və inzibati əlamətlər üzrə aparılmalı və eyni əsaslarla büdcədənənar fondların məlumatları təqdim olunmalıdır. Bu prinsip artıq ikinci ildir ki, dövlət büdcəsinin proqnoz məlumatlarının təqdimatı zamanı nəzərə alınsa da, büdcədənənar fondlarla bağlı pozulmaqda davam edir.

Məcəllədə vergi-büdcə hesabatlarının müntəzəm olaraq qanunverici orqana və ictimaiyyətə təqdim olunması da təsbit edilib. Hətta hesabatların rüblər üzrə dərc olunması da nəzərdən qaçırılmayıb.

Büdcə məlumatlarının düzgünlüyünün təminatına ayrıca bölmə həsr olunub. Belə ki, büdcə-vergi məlumatları mütləq məlumatların keyfiyyətinə münasibətdə hamı tərəfindən qəbul edilən olmalı

və son tendensiyaları özündə əks etdirməlidir. Vergi-büdcə informasiyaları mütləq müstəqil yoxlamadan keçirilməlidir. Bu məsuliyyəti Hesablama Palatası üzərinə götürə bilər.

Dövlət idarəetməsində şəffaflığın təminatı təşəbbüsü yalnız maliyyə institutlarından və milli hökumətlərdən deyil, həmçinin üçüncü tərəfdən - vətəndaş cəmiyyəti institutlarından da gələ bilər. Beləliklə də bu gün büdcə proseslərinin şəffaflığının təminatı təşəbbüsünü 3 qrupda təsnifləşdirmək olar:

**(a)** Beynəlxalq maliyyə institutları (başlıca məqsəd maliyyə aşkarlığıdır);

**(b)** milli və regional hökumətlər (burada məqsəd ictimai vəsaitlərin idarə edilməsi sisteminin islahatlarının gedişində hesabatlılığa əməl etməklə vətəndaşların daha çox məlumatlandırılması vasitəsilə şəffaflığın yüksəldilməsinə nail olmaqdır);

**(c)** vətəndaş cəmiyyəti institutları (qeyri-hökumət təşkilatlarının məqsədi ictimai vəsaitlərin formalaşmasında vətəndaş fəallığının artırılması və ictimai iştirak formalarının tətbiqi vasitəsilə şəffaflığın yüksəldilməsidir).

Sonuncu prizmadan şəffaflıq proseslərinə ictimai fəallığın artırılması yolu ilə daha da genişlənən sektorlararası qarşılıqlı fəaliyyət meydanı kimi də baxmaq olar.

İctimai vəsaitlərin şəffaflığının artırılmasında maraqların təminatını aşağıdakı məqsədlərin reallaşdırılması nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirmək olar:

- *Şəffaflıq cəmiyyətin hər bir üzvünə büdcənin “dilini” başa düşməyə və onun rəqəmlərini oxumağa, onların ödədikləri vergilərin necə xərclənməsini görməyə imkan verir;*



- Şəffafliq ictimai qərarların qəbulu və onlara əməl edilməsi sahəsində qanunverici orqanlar və ictimaiyyət tərəfindən nəzarət imkanlarını genişləndirir və bu da büdcənin işlənməsi və yerinə yetirilməsində icra hakimiyyətlərinin məsuliyyətini artırır;
- Şəffafliq ictimai vəsaitlərin təyinatı üzrə xərclənməsinə görə nəzarət üçün lazımı şərait və ilkin şərtlər yaradır və bu da korrupsiya ilə mübarizə alətlərindən hesab olunur;
- Şəffafliq ictimai tərəfdaşlıq üçün ilkin şərtləri formalaşdırmaqla hökumətə əhalinin və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının inamını artırır;
- Şəffafliq və ictimai vəsaitlərdən effektiv istifadəyə kömək edir və dövlətlə QHT-lərin profil üzrə faydalı və qarşılıqlı əməkdaşlığına şərait yaradır;
- Şəffafliq makroiqtisadi və maliyyə sabitliyi üçün ilkin şərtidir və eyni zamanda gözlənilən böhranların əvvəlcədən qarşısının alınması üçün lazımı dəyişikliklər üçün informasiya mənbəyidir;
- Şəffafliq milli və regional hökumətlərin büdcə və vergi siyasətini dünya birliyi üçün daha açıq edir ki, bu da ölkənin və regionların investisiya cəlb ediciliyini yüksəldir və iqtisadiyyatda artıma şərait yaradır;
- Şəffafliq korrupsiyaya qarşı mübarizədə təsirli vasitələrdən biri hesab olunur;
- Şəffafliq yoxsulluğun aradan qaldırılmasında büdcənin imkanlarını tam reallaşdırmağa şərait yaradır;

- *Şəffaflıq yaxşı idarəetmənin başlıca prinsiplərindən biri sayılmaqla ictimai vəsaitlərin idarə olunması keyfiyyətini yüksəldir və onun səmərəliliyini artırır;*
- *Şəffaflıq beynəlxalq səviyyədə hökumətin siyasətinin açıqlığını təmin edir.*
- *İctimai vəsaitlərin şəffaflığının mahiyyəti yalnız ictimaiyyət üçün informasiyanın əl çatanlığı və açıqlığı ilə müəyyənləşmir. İctimai vəsaitlərin şəffaflığı demokratiyanın inkişafı üçün zəruri alətlərdən sayılır və əhalinin, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının büdcə proseslərində ictimai nəzarət funksiyasını həyata keçirmək qabiliyyətini və ictimai vəsaitlərin idarə edilməsi məsələləri üzrə qərarların qəbulunda iştirak imkanlarını ifadə edir.*

### **3.2. Azərbaycanda şəffaflığın təmin edilməsi üçün qanunvericilik**

Ölkəmizdə şəffaflığın təmin edilməsinin qanunverici əsasları ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından qaynaqlanır. Belə ki, Konstitusiyanın 50-ci maddəsində qeyd olunur ki, hər kəsin istədiyi məlumatı qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı vardır. Eləcə də 55-ci maddəyə görə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır. Bu hüququ onlar bilavasitə və ya nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirə bilərlər.

Konstitusiyada təsbit olunmuş bu müddəaların inkişafı məqsədilə ictimai vəsaitlərin şəffaflığı və hesabatlılığı sahəsində “Büdcə

sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən normalar nəzərdə tutulub. Belə ki, Qanunun 11-ci maddəsində qeyd olunur ki, dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi prosesinə yanvar ayının üçüncü ongünlüyü ərzində müvafiq icra hakimiyyəti orqanının mətbuatda dərc olunan qərarı ilə başlanılır. Bu qərara uyğun olaraq fevral ayının sonunadək müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən tərtib edilmiş ölkənin orta müddətli iqtisadi və sosial inkişaf proqramı dəqiqləşdirilir. 14-cü maddədə göstərilir ki, növbəti il üçün dövlət büdcəsinin layihəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə daxil olduğu tarixdən 10 gün ərzində mətbuatda dərc edilir.

20-ci maddədə qeyd olunur ki, Dövlət büdcəsinin icrası barədə rüblük hesabat növbəti rübün birinci ayının sonunadək Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına təqdim olunur. Hesabat mətbuatda dərc edilir. Rüb-lük hesabatda başqa göstəricilərlə yanaşı, gəlir və xərclərin icrasının müqayisəli təhlili verilir. Dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabat və müvafiq qanun layihəsi təsdiq olunmaq üçün növbəti ilin may ayının 15-dən gec olmayaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim olunur. Hesabat özündə digər məlumatlarla yanaşı bütün dövlət borcları, il ərzində götürülən borclar və verilən dövlət təminatları, buraxılmış dövlət istiqrazları və ehtiyat fondundan il ərzində istifadə haqqında məlumatları da əks etdirir.

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası öz nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlət büdcəsinin icrası barədə hesabatlarla və müvafiq qanun layihələrinə dair rəy verir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təqdim olunmuş sənədləri müzakirə edir və müvafiq hesabat ili üzrə dövlət büdcəsinin icrası barədə qanunu təsdiq edir.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa edilən son dəyişikliklərə görə icmal büdcənin icrası barədə rüblük və illik hesabatlar da büdcə zərfinə daxil edilib. Bu isə öz növbəsində Neft Fondunun gəlir və xərclərinin də icmal büdcədə əks olunmasına və onun Milli Məclisdə müzakirə olunaraq qəbul edilməsinə şərait yaradır. Şəffaflığın təminatı baxımından müsbət qiymətləndirilən bu dəyişikliklər isə bütövlükdə neft gəlirlərinə ictimai nəzarət funksiyasını təmin edə bilməz. Düzdür, “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 iyun 2001-ci il tarixli 511 sayılı fərmanında Fondun fəaliyyətinə əlavə şəffaflıq gətirilməsi məqsədi ilə onun fəaliyyəti, o cümlədən gəlir və xərcləri barədə məlumatların mütəmadi olaraq mətbuatda dərc edilməsi nəzərdə tutulur. Lakin, yalnız belə məlumatların dərc edilməsi fondun şəffaflığının təmin olunması üçün heç də kifayət deyil.

Çünki, “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 iyun 2001-ci il tarixli 511 sayılı fərmanında göstərilir ki, ARDNF-in vəsaitinin formalaşması və xərclənməsi üzərində ümumi nəzarət Müşahidə Şurası tərəfindən həyata keçirilir. Müşahidə Şurası icraçı direktorun təqdimatına əsasən Fondun vəsaitinin istifadə edilməsinin əsas istiqamətlərini (proqramını), onun illik hesabatını (ona əlavə olunmuş auditor rəyi ilə birlikdə) və balansını, habelə Fondun illik xərcləri smetasının layihəsini nəzərdən keçirir və onlara rəy verir. Müşahidə Şurası öz iclaslarını zərurət olduqca, lakin rübdə bir dəfədən az olmayaraq keçirir. Müşahidə Şurasının növbədənkenar iclasları icraçı direktorun və ya Müşahidə Şurasının üzvlərinin yarısının təşəbbüsü ilə keçirilə bilər. Müşahidə Şurası üzvlərinin fəaliyyəti ictimai (əvə-

zi ödənilmədən) əsaslarla həyata keçirilir. Müşahidə Şurası Fondun vəsaitinin uçotu və istifadə edilməsi haqqında hesabatın tərtib edilməsi və aparılması qaydalarını da müəyyən etməlidir.

Fondun əsasnaməsində nəzərdə tutulur ki, Müşahidə Şurası müvafiq dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların nümayəndələrindən, habelə digər şəxslərdən ibarət formalaşdırılır. Müşahidə Şurasının üzvləri dövlət başçısı tərəfindən təsdiq edilir. Hazırda Müşahidə Şurasının 10 nəfər üzvü var (Azərbaycan Respublikası prezidentinin 27 dekabr 2001-ci il tarixli 855 sayılı sərəncamı ilə təyin edilmişdir) ki, bunlardan 2-si Milli Məclisin (qanunvericilik hakimiyyətinin), 6-sı hökumətin (icra hakimiyyətinin), 1-i Milli Bankın və 1-i də Milli Elmlər Akademiyasının nümayəndəsidir.

İndiki halda Müşahidə Şurasının funksiyaları daha çox formal xarakter daşıyır. Fondun fəaliyyətinə səmərəli nəzarət etməsi üçün onların əslində elə bir səlahiyyəti yoxdur. Müşahidə Şurasının ən böyük işi Fondun icraçı direktorunun təqdim etdiyi sənədləri nəzərdən keçirməkdir. Çünki onların verəcəyi rəyin Fondun fəaliyyətinin təşkilinə təsirinin olub-olmaması barədə Azərbaycan Respublikası prezidentinin 29.12.2002 tarixli 434 sayılı fərmanı ilə təsdiq edilən "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) Əsasnaməsi"ndə də heç nə göstərilməyib.

Göründüyü kimi, fondun fəaliyyətinin idarə edilməsi tamamilə icraçı direktorun əlində cəmləşib. O isə yalnız prezidentə hesabat verir. Fondun fəaliyyətinə ölkənin qanunvericilik orqanının müdaxilə və ya nəzarət etmək imkanı yoxdur. Fondun rəhbəri Milli Məclisə hesabat vermir. Fondun vəsaitlərinin istifadə istiqamətlərini də ölkənin prezidenti müəyyənləşdirir və təsdiq edir. Fondun fəaliyyətini tənzimləyən bütün normativ sənədlər prezident tərəfindən təsdiq olunur.

Beləliklə, ARDNF demək olar ki, təkbaşına idarə olunur. Onun fəaliyyəti, orada toplanan vəsaitin taleyi iki şəxsdən - ölkənin pre-

zidentindən və onun etibar etdiyi icraçı direktordan asılıdır. Hətta Fondun fəaliyyətinin auditi də ölkə prezidenti tərəfindən təyin edilən auditor tərəfindən həyata keçirilir.

Bütün bunlar Fondun fəaliyyətini qapalı saxlamaq cəhdinin ifadəsidir. Hətta Əsasnamədə Müşahidə Şurasının tərkibinə ictimai təşkilatların nümayəndələrinin daxil edilməsi nəzərdə tutulsa da, buna əməl edilməyib.

Belə bir vəziyyət, yəni Fondun fəaliyyətinin həm qanunvericilik hakimiyyətinin və həm də ictimaiyyətin nəzarətindən kənar qalması həm fonda qarşı ictimai inamsızlıq mühiti formalaşdırır, həm də vəsaitlərin idarə edilməsində korrupsiya üçün şərait yaradır. Neft ixracından ölkəyə daxil olan iri məbləğdə gəlirlərə ictimai nəzarətin olmamasının acı nəticələri ilə bağlı ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsindən kifayət qədər misallar gətirmək olar. Məsələn, BVF-nin sonuncu hesabatına görə, Anqolada 2001-ci ildə neft ixracından hökumətin əldə etdiyi gəlirlərin 1,4 mlrd. dollara qədəri “yoxa çıxmışdı”. Yaxud, Nigeriyada 90-cı illərdə ölkəni idarə edən general Sani Abaça 1998-ci ilədək (yəni ölənədək), müxtəlif hesablamalara görə, neft ixracından gələn gəlirlərdən 4,3 mlrd. dollar vəsaiti mənimsəmişdi.

Neft Fondunun fəaliyyətinə həm qanunvericilik hakimiyyətinin nəzarətinin, həm də ictimai nəzarətin təmin edilməsi, fonda vəsaitlərin daxil olması və istifadənin şəffaflığının artırılması onun fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm şərti kimi çıxış edir.

### **3.3. Təmsilçilik və idarəetmədə iştirakçılığın təmin edilməsi**

Son illər bir sıra beynəlxalq təşkilatların apardığı tədqiqatlar da göstərir ki, yaxşı idarəetmənin təşkilinə nail olunan ölkələrdə iqtisadi artım tempi pis idarəetmə bərqərar olmuş ölkələrlə müqayisə

sədə 3 dəfədən çoxdur. Belə ki, Dünya Bankının bir müddət əvvəl 192 ölkədə apardığı tədqiqatlar nəticəsində məlum olub ki, dünyada iqtisadi artımın 16 faizi fiziki kapital, 20 faizi təbii resurslar, 64 faizi isə insan kapitalı hesabına baş verir. “İnsan kapitalı” nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri, 1979-cu ildə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı almış T.Şultsun hesablamalarına görə, ABŞ iqtisadiyyatında insan kapitalı fiziki kapitaldan çox gəlir gətirir. Bundan əlavə Qərbdə aparılan tədqiqatlara görə, inkişaf etmiş ölkələrdə insan kapitalına qoyulan investisiyaların gəlirlilik norması səhmlərdən əldə olunan qazancı iki dəfə üstələyir.

Zəngin təbii resursların mövcudluğu böyük risk deməkdir və hökumətdən iqtisadi siyasətin daha diqqətlə seçilməsini tələb edir. Belə siyasətin əsasını isə yaxşı idarəetmə təşkil etməlidir və hakimiyyət sərhəddi kommersiona qədər davam edən şəffaf və aydın neft siyasəti yürütməlidir. Belə siyasətin nəticəsi olaraq, informasiyaya əlçatanlığı təmin edilən zəngin resurslara malik ölkənin vətəndaşları öz hakimiyyətlərini büdcəyə daxil olmaları haqqında hesabat verməyə çağırılmalı və neft gəlirlərinin bölüşdürülməsi, istifadəsi məsələləri üzrə demokratik müzakirələrin təşkilinə səy göstərməlidir. Neft-qaz sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlər mütəmadi olaraq hökumətə müxtəlif ödəmələr həyata keçirir. Onlar arasında hasil olunan məhsulun dəyərindən faizlərlə ifadə olunan royalti, kontraktların bağlanması zamanı bonuslar, korporativ gəlir vergisi və sair vergilər vardır. Yaxşı idarəetmənin təşkilinin bir elementi olaraq şəffaflıq belə ödəmələr haqqında informasiyaların cəmiyyət üçün də açılmasını tələb edir. Əks təqdirdə hökumətlə şirkətlərin qapalı dairəsində hərəkət edən informasiyaların cəmiyyətdən gizlədilməsi bu sahədəki fəaliyyətin nəticələrinin ictimaiyyət tərəfindən düzgün qiymətləndirilməsinə çətinliklər törədir. Belə informasiyaların aşağıdakı prinsiplər üzrə yayıl-

ması şəffaf və aydın fəaliyyət üçün geniş imkanlar yaradır. Bu prinsiplərə görə hesabatlar :

- *aydın, mötəbər və tam olmalıdır;*
- *yerli dildə təqdim olunmalıdır;*
- *hesablamalar yerli valyuta ilə göstərilməlidir;*
- *daxilolmalar barəsində əldə edilmiş hökumət informasiyaları və digər şirkətlərin məlumatları asan müqayisəyə gələn olmalıdır;*
- *vətəndaş cəmiyyəti institutları üçün hesabatlara çıxış təmin edilməlidir.*

Bu informasiyaların ayrıca şirkətlər üzrə ölkə səviyyəsində açıqlanması zəngin təbii resurslara malik ölkənin vətəndaşlarına hər bir şirkətdən daxilolmaları izləmək və bu gəlirlərə münasibətdə hökumətin fəaliyyətinə nəzarət etmək imkanları yaradır. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə şirkətlər üzrə qəbul olunmuş və şəffafliq fəlsəfəsinə zidd gələn normaların mövcudluğu və eləcə də rəqabət qabiliyyətinə təhlükələr barəsində şirkətlərin arqumentləri bu prosesi çətinləşdirsə də mədən sənayesində gəlirlər üzrə hesabatçılıq və onların idarə olunmasında vətəndaş təmsilçiliyi və iştirakçılığı getdikcə daha da aktuallaşmaqdadır.



## Ədəbiyyat siyahısı

Auty, R.M. (1990), «Sowing the of in Eight Developing Countries», Oxford University Press, New York.

Doppelhofer, G., R. Miller and X. Sala-i-Martin (2000), «Determinants of Long-Term Growth: a Bayesian Averaging of Classical Estimates (BACE) Approach», *NBER Working Paper 7750*

EIA Country Analysis Brief (2004), Energy Information Administration <http://www.eia.doe.gov/emeulcabs/russia.html>

Gelb, A.H. (1988), “Oil Windfalls, Blessing or Curse”, Oxford University Press, Oxford.

Rautava (2002), ‘The Role of Oil Prices and Real Exchange Rate in Russia’s Economy’, BOFIT Discussion Papers, No. 3

Sachs, J. and A. Warner (1995), «Natural Resource Abundance and Economic Growth», National Bureau of Economic Research working paper 5398, Cambridge, MA.

Sachs, J. and A. Warner (1997a), «Fundamental Sources of Long-Run Growth», *The American Economic Review* 87 (2), p. 184-188

Sachs, J. and A. Warner (1997b), «Sources of slow growth in African economies», *Journal of African Economics* 6 (3), p. 335-380.

Sachs, J. and A. Warner (1999a), «The big push, natural resource booms and growth», *Journal of Development Economics* 59, p. 43-76

Sachs, J. and A. Warner (1999b), «The Course of Natural Resources», *European Economic Review* 45, p. 827-838

Sachs, J. and A. Warner (1999c), «Natural Resource Intensity and Economic Growth», in Mayer, J., Chambers, A., Farooq, A. (eds.) “*Development Policies in Natural Resource Economics*”, Edward Elgar, Cheltenham, UK

Sala-i-Martin, X. (1997), «I Just Run Two Million Regressions», *The American Economic Review, Papers and Proceedings*, May

Sala-i-Martin, X. and Subramanian, A. (2003), «Addressing the Natural Resource Curse: An Illustration from Nigeria», IMF Working Paper 03/139

Spatafora, N. and A. Warner (1995), «Macroeconomic Effects of Terms-of-Trade Shocks. The Case of Oil-Exporting Countries», *World Bank Policy Research Working Paper* 1410

Warner, A. (1992), «Did the Debt Crisis Cause the Investment Crisis?», *Quarterly Journal of Economics* 107, p. 1161-1186

Warner, A. (1994), «Mexico's Investment Collapse: Debt or Oil?», *Journal of International Money and Finance* 13 (2), p. 239-256

Yudaeva, K., Gorban, M., Popov, V. and Volchkova, N. (2004), «Down and Up The Stairs: Paradoxes of Russian Economic Growth», in *The Economic Prospects of the CIS* (Ofer, G. and Pomfret R., eds), Wdwar Elgar Pub., Cheltenham, UK

Neft haqqında 100 sual və 100 cavab, Himayədar Humanitar Təşkilatı, Bakı 2003

Neft terminlərinin izahlı lüğəti, Himayədar Humanitar Təşkilatı, Bakı 2005

İraq müharibəsi və Azərbaycan nefti, Himayədar Humanitar Təşkilatının keçirdiyi konfransın tezləri, Bakı 2002

Neft fondları: yaradılma təcrübəsi fəaliyyəti və inkişaf perspektivləri, konfrans tezləri, Bakı 2002

Neft gəlirlərinin işıqlandırılması, 19-21 noyabr 2003-cü ildə keçirilmiş seminar materialları, İctimai Vəsaitin Monitorinqi Mərkəzi, Bakı 2004

“Ekspert” iqtisadi jurnalı, №3, 2004

“Himayədar” Sosial-iqtisadi jurnal, 2004-2005

Информационный Бюллетень, “Нефтянные доходы под контроль общества”, Алматы, 2005

**Qeyd üçün**

**Redaktor:** *Cəmil ƏLİBƏYOV*  
**Texniki redaktor:** *Tural MƏMMƏDOV*  
**Korrektor:** *Sona MƏMMƏDOVA*

**Yığılmağa verilib 10.05.2005**  
**Çapa yığılıb 10.06.2005**  
**Format 60x84 1/16**  
**Həcmi 5,0 şərti ç.v.**  
**Kağız 80 qr. Ofset kağızı**  
**Tiraj 1000**

**Kitab “CBS polygraphic production”  
mətbəəsində çap olunub.**